

ISSN 2518-7538

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL
NAZİRLİYİ

DİL VƏ ƏDƏBİYYAT

LANGUAGE AND LITERATURE

ЯЗЫК И ЛИТЕРАТУРА

X CİLD, № 2, 2020

VOL X, № 2, 2020

TOM X, № 2, 2020

*Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Ali Attestasiya Komissiyasının Rəyasət Heyətinin
30 aprel 2010-cu il tarixli iclasında (protokol № 10 R)
dövri elmi nəşr kimi təsdiq edilmişdir.*

Dil və Ədəbiyyat

Baş redaktor

fil.e.d., prof.Zeynalova Sevinc – Azərbaycan Dillər Universiteti, Azərbaycan, Bakı

Baş redaktorun müavini

fil.e.d., prof.Əliyeva Həmidə – Azərbaycan Dillər Universiteti, Azərbaycan, Bakı

Məsul katib

fil.f.d., dos.Allahverdiyeva Aytən – Azərbaycan Dillər Universiteti, Azərbaycan, Bakı

Korrektor

Aslanova Xatirə – Elm şöbəsi, Azərbaycan Dillər Universiteti, Azərbaycan, Bakı

REDAKSİYA HEYƏTİ:

1. *fil.e.d., prof.Abdullayev Sərxan* – Azərbaycan Dillər Universiteti, Azərbaycan, Bakı
2. *fil.f.d., dos.Əhmədov Fazil* – Azərbaycan Dillər Universiteti, Azərbaycan, Bakı
3. *fil.e.d., prof.Məmmədov Azad* – Azərbaycan Dillər Universiteti, Azərbaycan, Bakı
4. *fil.f.d., dos.Həsənov Seyfəl* – Azərbaycan Dillər Universiteti, Azərbaycan, Bakı
5. *fil.e.d., prof.Xəlilli Şahin* – Azərbaycan Dillər Universiteti, Azərbaycan, Bakı
6. *fil.f.d., dos.İbrahim Ülfət* – Azərbaycan Dillər Universiteti, Azərbaycan, Bakı
7. *fil.f.d., dos.Qəribova Jalə* – Azərbaycan Dillər Universiteti, Azərbaycan, Bakı
8. *fil.e.d.Sadiqova Gülnarə* – Azərbaycan Dillər Universiteti, Azərbaycan, Bakı
9. *fil.e.d., prof.Vəliyeva Nigar* – Azərbaycan Dillər Universiteti, Azərbaycan, Bakı
10. *fil.e.d., prof.Cahangirov Fikrət* – Azərbaycan Dillər Universiteti, Azərbaycan, Bakı
11. *ped.f.d., dos.Şirəliyev Əmralı* – Azərbaycan Dillər Universiteti, Bakı
12. *ped.f.d., dos.İmanova Sevdə* – Azərbaycan Dillər Universiteti, Azərbaycan, Bakı
13. *fil.e.d., prof.Cəfərova Leyla* – Azərbaycan Dillər Universiteti, Azərbaycan, Bakı
14. *fil.e.d., prof.Mahmudov Məsud* – Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası (AMEA), Azərbaycan, Bakı
15. *fil.e.d., prof.Osmanlı Sara* – Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası (AMEA), Azərbaycan, Bakı
16. *fil.e.d., prof.Abbasova Afət* – Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC), Azərbaycan, Bakı

BEYNALXALQ MƏSLƏHƏTÇİLƏR:

17. *fil.e.d., prof.Kövecses Zoltan* – Etvás Loránd Universiteti, Macarıstan, Budapeşt
18. *fil.e.d., prof.Levandovska Barbara* – Konin Dövlət Tətbiqi Elmlər Universiteti, Polşa, Varşava
19. *fil.e.d., prof.Miljkoviç Emma* – Belqrad Universiteti, Serbiya
20. **Peart İan** – “Visions of Azerbaijan” jurnalı, Böyük Britaniya, Vulverhempton
21. *fil.e.d., prof.Vorobyova Olqa* – Kiyev Milli Dilçilik Universiteti, Ukrayna, Kiyev
22. *fil.e.d., prof.Vəfa Kazdal* – Azərbaycan Diplomatik Akademiyası (ADA Universiteti), Azərbaycan, Bakı
23. **Dr.Svetlana Kurtes,** – Madeira Universiteti, Portuqaliya

Language and Literature

Editor – in- chief

Zeynalova Sevinj, *D.Sc., professor*, Azerbaijan University of Languages, Azerbaijan, Baku

Deputy editor

Aliyeva Hamida, *D.Sc.*, Azerbaijan University of Languages, Azerbaijan, Baku

Managing editor

Allahverdiyeva Ayten, *PhD, associate professor*, Azerbaijan University of Languages, Azerbaijan, Baku

Proofreader

Aslanova Khatira, *Senior research fellow*, Azerbaijan University of Languages, Azerbaijan, Baku

EDITORIAL BOARD:

1. **Abdullayev Sarkhan**, *D.Sc., professor*, Azerbaijan University of Languages, Azerbaijan, Baku
2. **Ahmedov Fazil**, *PhD, associate professor*, Azerbaijan University of Languages, Azerbaijan, Baku
3. **Mammadov Azad**, *D.Sc., professor*, Azerbaijan University of Languages, Azerbaijan, Baku
4. **Hasanov Seyfal**, *professor*, Azerbaijan University of Languages, Azerbaijan, Baku
5. **Khalilli Shahin**, *D.Sc., professor*, Azerbaijan University of Languages, Azerbaijan, Baku
6. **İbrahim Ulfat**, *PhD, associate professor*, Azerbaijan University of Languages, Azerbaijan, Baku
7. **Garibova Jala**, *PhD, associate professor*, Azerbaijan University of Languages, Azerbaijan, Baku
8. **Sadigova Gulnara**, *D.Sc.*, Azerbaijan University of Languages, Azerbaijan, Baku
9. **Valiyeva Nigar**, *D.Sc., professor*, Azerbaijan University of Languages, Azerbaijan, Baku
10. **Cahangirov Fikrat**, *D.Sc., professor*, Azerbaijan University of Languages, Azerbaijan, Baku
11. **Shiraliev Amrali**, *PhD, associate professor*, Azerbaijan University of Languages, Azerbaijan, Baku
12. **İmanova Sevda**, *PhD, associate professor*, Azerbaijan University of Languages, Azerbaijan, Baku
13. **Cafarova Leyla**, *D.Sc., professor*, Azerbaijan University of Languages, Azerbaijan, Baku
14. **Mahmudov Masud**, *D.Sc., professor*, Azerbaijan National Academy of Sciences, Azerbaijan, Baku
15. **Osmanli Sara**, *D.Sc., professor*, Azerbaijan National Academy of Sciences (ANAS), Azerbaijan, Baku
16. **Abbasova Afat**, *D.Sc., professor*, Azerbaijan State Economic University, (UNEC) Azerbaijan, Baku

INTERNATIONAL ADVISORY BOARD:

17. **Zoltan Kövecses**, *PhD, DLitt, Professor*, Eötvös Lorand University, Hungary, Budapest
18. **Levandovska Barbara**, *D.Sc., professor*, Konin State University of Applied Sciences, Poland, Warsaw
19. **Mijikovich Emma**, *D.Sc., professor*, Belgrade University, Serbia, Belgrade
20. **Peart Ian**, *Visions of Azerbaijan magazine*, United Kingdom, Wolverhampton
21. **Vorobeva Olqa**, *D.Sc., professor*, Kyiv National Linguistic University, The Ukraine, Kyiv
22. **Vafa Kazdal**, *D.Sc., professor*, Azerbaijan Diplomatic Academy (ADA University), Azerbaijan, Baku
23. **Dr. Svetlana Kurtes**, University of Madeira, Portugal

Язык и литература

Главный редактор

Зейналова Севиндж – *д.ф.н., проф.*, Азербайджанский университет языков, Баку

Заместитель главного редактора

Алиева Гамида – *д.ф.н., проф.*, Азербайджанский университет языков, Баку

Ответственный секретарь

Аллахвердиева Айтен – *к.фил.н., доц.*, Азербайджанский университет языков, Баку

Корректор

Асланова Хатира – *отдел по науке*, Азербайджанский университет языков, Баку

РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ:

1. Абдуллаев Сархан – *д.ф.н., проф.*, Азербайджанский университет языков, Баку
2. Ахмедов Фазил – *д.фил.ф., доц.*, Азербайджанский университет языков, Баку
3. Мамедов Азад – *д.ф.н., проф.*, Азербайджанский университет языков, Баку
4. Гасанов Сейфал – *д.фил.ф., доц.*, Азербайджанский университет языков, Баку
5. Халилли Шахин – *д.ф.н., проф.*, Азербайджанский университет языков, Баку
6. Ибрагим Ульфат – *к.фил.н., доц.*, Азербайджанский университет языков, Баку
7. Гарибова Жалая – *к.фил.н., доц.*, Азербайджанский университет языков, Баку
8. Садыгова Гюльнара – *д.ф.н.*, Азербайджанский университет языков, Баку
9. Велиева Нигяр – *д.ф.н., проф.*, Азербайджанский университет языков, Баку
10. Джахангиров Фикрат – *д.ф.н., проф.*, Азербайджанский университет языков, Баку
11. Ширалиев Амралы – *д.ф.н., проф.*, Азербайджанский университет языков, Баку
12. Иманова Севда – *к.пед.н., доц.*, Азербайджанский университет языков, Баку
13. Джафарова Лейла – *д.ф.н., проф.*, Азербайджанский университет языков, Баку
14. Махмудов Масуд – *д.ф.н., проф.*, Национальная академия наук Азербайджана (НАНА), Баку
15. Османлы Сара – *д.ф.н., проф.*, Национальная академия наук Азербайджана (НАНА), Баку
16. Афат Аббасова – *д.ф.н., проф.*, Азербайджанский Государственный Экономический Университет (UNEC), Баку

ЗАРУБЕЖНЫЕ КОНСУЛЬТАНТЫ:

17. Золтан Кевечес – *д.ф.н., проф.*, университет Этвас Лоранд, Будапешт
18. Левандовски Барбара – *проф.*, Государственный университет прикладных наук в Конине, Польша
19. Милкович Эмма – *проф.*, Белградский университет, Сербия
20. Пэарт Иан – *редактор журнала “Visions of Azerbaijan”* Великобритания, Вулверхемптон
21. Воробьева Ольга – *проф.*, Киевский национальный лингвистический университет, Украина
22. Вафа Каздал – *д.ф.н., проф.*, Азербайджанская дипломатическая академия (университет АДА), Баку
23. Др. Светлана Куртес, – Университет Мадейра, Португалия

MÜNDƏRİCAT

DİLÇİLİK

<i>Gülşən Əhmədova (ADU)</i>	
ALMAN DİLİNDƏ TƏYİN BUDAQ CÜMLƏLƏRİNİN TRANSFORMASIYA İMKANLARI	11
<i>Nigar Mədətova (ADU)</i>	
ƏŞYAVİ-MƏNTİQİ VƏ EMOSİONAL MƏNALARIN İNTERAKSIYASINA ƏSASLANAN ÜSLUBİ VASİTƏLƏRİN NATİQ NİTQİNDƏ İSTİFADƏ OLUNMASI.....	19
<i>Südəbə Nuriyeva (AMEA)</i>	
DİLLƏRİN QARŞILIQLI ZƏNGİNLƏŞMƏSİNDƏ ALINMALAR VƏ ONLARIN LÜĞƏT FONDUNA TƏSİRİ	27
<i>Təranə Məmmədova (ADU)</i>	
HÜQUQİ MƏTNLƏRİN TƏRCÜMƏSİNDƏ TERMINOLOJİ EKVİVALENTLİK PROBLEMİ. SEMİOTİK YANAŞMA	34
<i>Nərgiz Səlimova (ADU)</i>	
MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ KOMPÜTER SLENQİ	40
<i>Lalə Əfəndiyeva (ADU)</i>	
GERMANİSTİKADA SEMANTİK ARAŞDIRMALAR	51
<i>Pərvanə Xanizadə (ADU)</i>	
MÜASİR FRANSIZ DİLİNDƏ HÜQUQİ DİSKURSUN METODOLOJİ NÜVƏSİ	57
<i>Sabir Əliyev (ADU)</i>	
BƏDİİ TƏRCÜMƏDƏ ADEKVATLIQ PROBLEMİ (İngilis dilindən Azərbaycan dilinə olunmuş tərcümələr əsasında)	62

ƏDƏBİYYAT

<i>Səbriyyə İsmizadə (ADU)</i>	
TED ÇANIN “SƏNİN HƏYAT TARİXÇƏN” ƏSƏRİNDƏ ELMİ FANTASTİKA	68
<i>İlahə Məcidova (ADU)</i>	
ƏDƏBİ-BƏDİİ FİKİRDƏ UTOPIYADAN ANTIUTOPIYAYA KEÇİD	75
<i>Vüsalə Nəbiyeva (AMEA-nin Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu)</i>	
XX ƏSR AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS TARİXİ NƏSRİNDƏ QADIN OBRAZLARI (Əzizə Cəfərzadə və Meri Styuartın yaradıcılıqları əsasında).....	81

METODİKA

Nailə Ağayeva (ADU)

LEKSİKANIN SİSTEM ŞƏKLİNDƏ ÖYRƏDİLMƏSİNƏ DAİR.....91

Nüşabə Həsənova (ADU)

XARİCİ DİLLƏRİN TƏDRİSİNDƏ “İKEA EFFEKTİ”.....96

ELMİ DİSPUT

Ülfət Bədəlbəyli (BDU)

İVO ANDRİÇ ƏSƏRLƏRİNDƏ “KÖRPÜ” MOTİVLƏRİ.....103

СОДЕРЖАНИЕ

ЛИНГВИСТИКА

<i>Гюльшан Ахмедова (АУЯ)</i> ВОЗМОЖНОСТИ ТРАНСФОРМАЦИИ ОПРЕДЕЛИТЕЛЬНЫХ ПРИДАТОЧНЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЙ В НЕМЕЦКОМ ЯЗЫКЕ.....	11
<i>Низяр Мадатова (АУЯ)</i> СТИЛИСТИЧЕСКОЕ ИСПОЛЬЗОВАНИЕ В ОРАТОРСКОЙ РЕЧИ ПРИЕМОВ, ПОСТРОЕННЫХ НА ИНТЕРАКЦИИ ПРЕДМЕТНО- ЛОГИЧЕСКИХ И ЭМОЦИОНАЛЬНЫХ ЗНАЧЕНИЙ.....	19
<i>Судаба Нуриева (НАН Азербайджана)</i> РОЛЬ ЗАИМСТВОВАННЫХ СЛОВ ВО ВЗАИМООБОГАЩЕНИИ ЯЗЫКОВ И ИХ ВЛИЯНИЕ НА СЛОВАРНЫЙ ФОНД «ПРИНИМАЮЩЕГО» ЯЗЫКА.....	27
<i>Тарана Мамедова (АУЯ)</i> ТЕРМИНОЛОГИЧЕСКАЯ ЭКВИВАЛЕНТНОСТЬ В ПЕРЕВОДЕ ЮРИДИЧЕСКИХ ТЕКСТОВ. СЕМИОТИЧЕСКИЙ ПОДХОД.....	34
<i>Наргиз Салимова (АУЯ)</i> КОМПЬЮТЕРНЫЕ СЛЕНГИ В СОВРЕМЕННОМ АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ.....	40
<i>Лала Эфендиева (АУЯ)</i> СЕМАНТИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ В ГЕРМАНИСТИКЕ.....	51
<i>Парвана Ханызада (АУЯ)</i> МЕТОДОЛОГИЧЕСКОЕ ЯДРО ЮРИДИЧЕСКОГО ДИСКУРСА В СОВРЕМЕННОМ ФРАНЦУЗСКОМ ЯЗЫКЕ.....	57
<i>Сабир Алиев (АУЯ)</i> ПРОБЛЕМА АДЕКВАТНОСТИ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ПЕРЕВОДА (на основе переводов с английского языка на азербайджанский).....	62

ЛИТЕРАТУРА

<i>Сабрия Исмизаде (АУЯ)</i> НАУЧНАЯ ФАНТАСТИКА В ПОВЕСТИ ТЭЕДА ЧАНА «ИСТОРИЯ ТВОЕЙ ЖИЗНИ».....	68
<i>Илаха Мажидова (АУЯ)</i> ПЕРЕХОД ОТ УТОПИИ К АНТИУТОПИИ В ЛИТЕРАТУРНО- ХУДОЖЕСТВЕННОЙ МЫСЛИ.....	75

Вюсалия Набиева (НАН Азербайджана)
ЖЕНСКИЕ ОБРАЗЫ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ И АНГЛИЙСКОЙ
ИСТОРИЧЕСКОЙ ПРОЗЕ XX ВЕКА (НА ПРИМЕРЕ ТВОРЧЕСТВА
АЗИЗЫ ДЖАФАРЗАДЕ И МЭРИ СТЮАРТ)..... 81

МЕТОДИКА

Наиля Агаева (АУЯ)
К ВОПРОСУ ОБУЧЕНИЯ ЛЕКСИКЕ КАК СИСТЕМЕ.....91

Нушабе Гасанова (АУЯ)
“ЭФФЕКТ ИКЕА” В ОБУЧЕНИИ ИНОСТРАННЫМ ЯЗЫКАМ.....96

НАУЧНЫЙ ДИСПУТ

Ульфат Бадалбейли (БГУ)
МОТИВ «МОСТА» В ТВОРЧЕСТВЕ ИВО АНДРИЧА.....103

CONTENTS

LINGUISTICS

<i>Gulshan Ahmedova (AUL)</i> POSSIBILITIES OF TRANSFORMATION OF ATTRIBUTIVE SUBORDINATE CLAUSES IN GERMAN.....	11
<i>Nigar Madatova (AUL)</i> STYLISTIC USE OF EXPRESSIVE MEANS BASED ON THE INTERACTION OF LOGICAL AND EMOTIVE MEANINGS IN OTATORY SPEECH.....	19
<i>Sudaba Nuriyeva (ANAS)</i> MASTERING THE PROCESS OF MUTUAL ENRICHMENT OF LANGUAGES AND THEIR IMPACT ON LEXICOGRAPHY.....	27
<i>Tarana Mammadova (AUL)</i> TERMINOLOGICAL EQUIVALENCE IN LEGAL TRANSLATION. SEMIOTIC APPROACH.....	34
<i>Nergiz Salimova (AUL)</i> COMPUTER SLANGS IN MODERN ENGLISH.....	40
<i>Lala Efendiyeva (AUL)</i> SEMANTIC RESEARCH IN GERMANISTICS.....	51
<i>Parvana Xanizade (AUL)</i> METHODOLOGICAL CORE OF LEGAL DISCOURSE IN MODERN FRENCH LANGUAGE.....	57

LITERATURE

<i>SabirAliyev (AUL)</i> PROBLEM OF ADEQUACY IN LITERARY TRANSLATION (on the basis of translations from English into Azerbaijani).....	62
<i>Sebriyye İsmizade (AUL)</i> SCIENCE FICTION IN TED CHIANG'S "STORY OF YOUR LIFE".....	68
<i>İlahə Majidova (AUL)</i> TRANSITION FROM UTOPIA TO DYSTOPIA IN LITERARY THOUGHT.....	75
<i>Vusala Nəbiyeva (ANAS)</i> WOMEN IMAGES IN AZERBAIJANI AND ENGLISH HISTORICAL PROSE OF THE XX CENTURY (BASED ON THE WORKS OF AZIZA JAFARZADEH AND MARY STEWART).....	81

METHODICS

Naila Agayeva (AUL)

ON the PROBLEM of TEACHING LEXICS as a SYSTEM.....91

Nushabe Hasanova (AUL)

IKEA EFFECT IN TEACHING FOREIGN LANGUAGES.....96

SCIENTIFIC DISPUTE

Ulfat Badalbeyli (BSU)

“BRIDGE” MOTIV IN IVO ANDRIĆ’S CREATIVE WORK.....103

DİLÇİLİK

UOT 811.112.2

Gülşən Əhmədova
ADU
ahmadova_g@yahoo.de

ALMAN DİLİNDƏ TƏYİN BUDAQ CÜMLƏLƏRİNİN TRANSFORMASIYA İMKANLARI

Açar sözlər: *tabeli mürəkkəb cümlə, təyin budaq cümləsi, baş cümlə, budaq cümlə, transformasiya, nisbi əvəzlik, sadə cümlə, feili sifət və feili bağlama tərkibləri.*

Key words: *complex sentence, relative clauses, main clause, subordinate clause, transformation, relative pronouns, simple sentence, participial phrase and verbal adverb phrase.*

Ключевые слова: *сложноподчинённое предложение, определительные придаточные предложения, главное предложение, придаточное предложение, трансформация, относительные местоимения, простое предложение, причастный оборот и деепричастный оборот.*

Bildiyimiz kimi, dildə istər leksik səviyyədə, istərsə də qrammatik müstəvidə müvafiq sinonimlik mövcuddur. O.Moskalskaya qeyd edir ki, dil tədqiqatçıları sintaktik sinonimlərə böyük diqqət ayırırlar. Sintaktik sinonimlərin əhəmiyyətli növlərindən biri üzv cümlə və müvafiq cümlə üzvüdür. O.Moskalskaya buna müvafiq olaraq aşağıdakıları fərqləndirir [6, s.30]:

1) üzv cümlə = bir sözlü cümlə üzvü. Məsələn,
/Sie log, indem sie schwieg// (L. Frank) = /Sie log durch ihr Schweigen//

/O, susmaqla yalan danışdı//

2) üzv cümlə = söz birləşməsi. Məsələn,
/Dem Leser werden daher viele befremdende Sprachformen begegnen, die oft weit von den heutigen abweichen// (D.Eggers) = /Dem Leser werden

daher viele befremdende, oft weit von den heutigen abweichende Sprachformen begegnen//

/Oxucuya ona görə bu günkildən tez-tez yayınan çoxlu əcnəbi dil formaları rast gəlir//

3) cümlə üzvü = üzv cümlə. Məsələn,

/Denn dieses Hospital besteht aus vielen schönen Villen in Palmengärten// (E.Kisch) = /Denn dieses Hospital besteht aus vielen schönen Villen, die in Palmengärten stehen//

/Çünki bu hospital palma bağlarında olan çoxlu gözəl villalardan ibarətdir//

1) söz birləşməsi = üzv cümlə. Məsələn,

/Walter hat das peinigende Gefühl, ein Unrecht, eine große Dummheit begangen zu haben// (W.Bredel) = /Walter hat das peinigende Gefühl, dass er ein Unrecht, eine große Dummheit begangen hat//

/Valter özünü pis hiss edirdi ki, o, haqsızlığa, böyük axmaqlığa yol verib//

O.Moskalskaya qeyd edir ki, cümlə üzvü və üzv cümlə sinonimləri heç bir halda strukturların məhdudiyətsiz qarşılıqlı əvəzəlmə imkanları demək deyildir [6, s.307]. E.V.Qulıqanın fikrincə, yalnız üzv cümlələrin məna kəsb etməyən hissəsi praktik olaraq bir sözlü cümlə üzvü eləcə də söz birləşməsi ilə əvəz edilə bilər ki, danışan şəxsə yalnız nadir hallarda sinonim formalar arasında seçim imkanı olur.

O.Moskalskayanın fikrincə, əvəzətmə imkanının məhdudiyəti məzmun, struktur, kommunikativ və yaxud üslubi nöqtəyi-nəzərdən ola bilər. Tez-tez üzv cümlə cümlə üzvü ilə müqayisədə daha çox informasiyaya malik olur. Məsələn,

/Die Köchin der Frau Grübach, seiner Zimmervermieterin, die ihm jeden Tag gegen acht Uhr früh das Frühstück brachte, kam diesmal nicht// (F.Kafka) - /Xanım Qrübaxın, onun ev sahibinin hər gün ona tezdən saat səkkizə yaxın səhər yeməyi gətirən aşpazı bu dəfə gəlmədi//

Həmçinin üzv cümlənin daşdığı qrammatik informasiyanı sadə bir cümlə üzvü daşıya bilməz. O.Moskalskaya bu fikri ilə bağlı tərz-i-hərəkət zərfliyin cümlə üzvü dəyərində malik olan irreal müqayisə budaq cümlələrini nümunə göstərərək qeyd edir ki, onlar müqayisənin sadə tərz-i-hərəkət zərflilik vasitəsilə əvəz edilə bilmir [6, s.307]. Bunu genişlənmə və reduksiya nümunəsi göstərir. */Sie singt wie eine Nachtigall/* cümləsində */O, bülbül kimi oxuyur//* sadə tərz-i-hərəkət zərfliyi üzv cümləyə kimi genişlənə bilər və ikili şəkildə interpretasiya olunur: a) */Sie singt (so), wie eine Nachtigall singt/* - irreal müqayisə budaq cümləsi, b) */Sie singt, als wäre sie eine Nachtigall/* - ir-

real müqayisə budaq cümləsi. İrreal müqayisə budaq cümləsinin reduksiyası hər halda qrammatik informasiyanın itirilməsi olmadan mümkün deyil.

O.Moskalskaya qeyd edir ki, əvəz etmə zamanı tez-tez struktur nöqtəyi-nəzərdən maneələrlə qarşılaşmaq olur [6, s.307]:

a) üzv cümlənin təsriflənən feil formasının isimləşməsi və onun arzu edilən cümlə üzvü dəyərində işlənməsi mümkün olmur. Məsələn,

/Die Schneeflocken fielen stets reichlicher, so daß der ganze Boden schon weiß war, dass der Wald sich grau zu bestäuben anfing und dass auf dem Hute und den Kleidern des Knaben sowie auf denen des Mädchens der Schnee lag// (A.Stifter) - /Qar dənəcikləri kifayət qədər bol yağır ki, bütün yer artıq ağ idi, meşə özünü boz rəngə bürüməyə başlayırdı, oğlanın, həmçinin qızın papağında və paltarında qar qalırdı//

b) yiyəlik və yönlük halda işlənən nisbi əvəzlikli təyin budaq cümlələri sadə təyinə transformasiya etmək olmur. Məsələn,

/Denn nichts (Nominativ), nichts auf der Welt ist so grausam wie die Liebe, in der grandiose Hingabe bis zur absoluten Selbstaufgabe hart neben dem mörde-rischen Egoismus steht// (L. Frank) - /Çünkü məhəbbət kimi dünyada xoşagəlməyən heç nə yoxdur ki, burada böyük sədaqətdən tutmuş mütləq özünə tapşırıq ölümcül eqoizmlə yanaşı durur//

c) aşağıdakı sitatda reduksiya cəhdi zamanı arzu olunmayan yiyəlik sırası yaranır. Məsələn,

/Vor drei Stunden hatte man ihn in einer Wohnung verhaften wollen, die der Mutter eines früheren Freundes gehörte// (A.Seghers) - /Vor drei Stunden hatte man ihn in der Wohnung der Mutter eines früheren Freundes verhaften „wollen“// - /Üç saat əvvəl onu keçmiş dostunun anasına məxsus mənzildə həbs etmək istəyirdilər//

O.Moskalskayanın fikrincə, cümlə üzvü və üzv cümlə arasında seçim zamanı tez-tez danışan şəxsin kommunikativ niyyəti qərar verir. O.Moskalskaya bununla bağlı xəbər budaq cümləsini sadə cümlə üzvünə transformasiya etmə cəhdində qeyd edir, ancaq cümlənin kommunikativ məzmunu təmamilə dəyişir. Məsələn,

/Was zählte, was blieb, war ihre große Tat// (L.Feuchtwanger) - /Ihre große Tat zählte und blieb// - /Nə hesablanmışdı, nə qaldı, onun böyül əməyi idi//

E.Şendels qeyd edir ki, alman dilində təyin budaq cümlələri çoxlu funksional sinonimlərə malikdir. O, bura aşağıdakıları aid edir [8, s.375]:

1. Aid olduğu sözdən əvvəl və yaxud sonra işlənən genişlənmiş təyin. Məsələn,

/Die Wiesen, die mit schönen Blumen bewachsen sind// – /Die mit schönen Blumen bewachsenen Wiesen// – /Die Wiesen, mit schönen Blumen bewachsen ...// - /Bewachsen mit schönen Blumen, verbreiten sich überall die Wiesen// - /Gözəl güllər bitən çəmənliklər//

2. Sifətlə ifadə olunan təyin. Məsələn,

/das Gebäude, das hoch ist/ – /das hohe Gebäude/ - /Hündür bina/

/der Mann, das vorbeigeht/ – /der vorbeigehende Mann/ - /yandan keçən kişi/

3. Sözü ilə işlənən təyin. Məsələn,

/der Stuhl, dessen Füße gebrochen sind/ – /der Stuhl mit den gebrochenen Füßen / - /Ayaqları qırılmış stul/

4. Yiyəlik hal ilə ifadə olunan təyin. Məsələn,

/das Lehrbuch, das dem Lehrer gehört/ – /das Lehrbuch des Lehrers/ - /Müəllimə məxsus olan dərslik/müəllimin dərsliyi/

5. Zərflə ifadə olunan təyin. Məsələn,

/der Tisch, der dort steht/ – /der Tisch dort ../ - /oradakı stol ../

6. Məsdər ilə ifadə olunan təyin. Məsələn,

/Thomas Buddenbrook, ganz voll von dem Wunsch, der Firma der Glanz zu wahren, liebte es, seine Person einzusetzen// (Thomas Mann. Buddenbrooks) - /Kompaniyanın üstünlüyünü qoruyub saxlamaq istəyi ilə aşıb-daşan Tomas Buddenbrok öz şəxsiyyətini istifadə etməyi sevirdi/

7. Bütün növ ayrılmalar təyin budaq cümlələrinin müqabil formaları (Konkurrenzformen) qismində meydana çıxır. Onlar fikrin məzmununu sıxlaşdırırlar. Məsələn,

/Der Himmel war stahlblau, ein ganz flacher Himmel, nicht hoch, nur eben über das Meer gedeckt...// (F.Fühmann. Böhmen am Meer) - /Səma gülmüşü rəngdə idi, təmamilə hamar səma, hündür deyil, yalnız dənizin üstünə sərilmiş səma ...//

E.Şendels qeyd edir ki, əvəz olunma həmişə üslubi və kommunikativ dəyişkənliklər gətirir [8, s.376]. Bu yalnız təyin budaq cümləsinin ismə aid olduğu halda mümkün olur. Təyin olunan sözün əvəzlik olduğu halda isə digər müqabil formalar aradan çıxır. E.Şendelsin fikrincə, heç bir budaq cümlə təyin budaq cümləsi kimi çeşidli deyildir. Bu cümlələr əşya haqqında istənilən əlavə informasiyanı verə bilər, o, təyin olunan sözün xarici və yaxud daxili xarakteri baxımdan daha aydın izah edə bilər, o, məkan, zaman, səbəb və s. münasibətləri ifadə edə bilər, müqayisə anlamı daşıya bilər və vasitəsiz nitqi bildirə bilər. Ona görə də təyin budaq cümlələri say etibarilə dildə çoxluq təşkil edir.

Alman dilində təyin budaq cümlələrinin transformasiya imkanlarını öyrənmək üçün biz müxtəlif işlənmə mövqelərində olmaqla E.M.Remarkın “Zəfər tağı” və F. Kafkanın “Qəsr” əsərlərindən cümlələr seçmişik. Araşdırmaımıza əsasən deyə bilərik ki, E.M.Remarkın və F.Kafkanın əsərləri də təyin budaq cümlələri ilə zəngindir. Araşdırma zamanı məlum olmuşdur ki, əsərlərin orijinal variantında təyin budaq cümlələri başlıca olaraq müxtəlif situasiyalarda işlənməklə nisbi əvəzliliklər və onların fərqli hallardakı formaları ilə ifadə edilir, yəni onların işlənmə faizi əsərdə əksəriyyət təşkil edir. Daha sonra isə *was, wo* kimi digər əvəzliliklər işlənir. Beləliklə, biz adları qeyd edilmiş əsərlərdən seçdiyimiz cümlələri nümunə olaraq göstərmək istərdik. İlk olaraq F.Kafkanın “Qəsr” əsərindən olan nümunələri diqqətə çatdırmaq istərdik. Tədqiqat zamanı məlum olmuşdur ki, tədqiq edilən əsərlərdə təyin budaq cümlələrinin qurulmasında başlıca olaraq nisbi əvəzliliklər və sual əvəzlilikləri istifadə olunur.

1. Sie sah sich nach dem Wirt um, der sich aber vor der Schwierigkeit der Lage wohl schon längst geflüchtet hatte [4, s.56].

Bu təyin budaq cümləsi genişlənmiş təyin formasında aşağıdakı kimi transformasiya oluna bilər - Sie sah sich nach dem sich aber vor der Schwierigkeit der Lage wohl schon längst geflüchteten Wirt um - /O, ətrafına boylanıb vəziyyətin ağırlığını görüb çoxdan aradan çıxmış meyxanaçını axtarırdı//

2. Aber eigentlich ist doch nicht alles gelungen, er wäre mit einem einfachen Mädchen, dessen erste große Liebe er gewesen wäre, gewiß viel glücklicher geworden [4, s.54].

Bu təyin budaq cümləsi əlavə şəkildə aşağıdakı formada transformasiya oluna bilər - Aber eigentlich ist doch nicht alles gelungen, er wäre mit einem einfachen Mädchen – er wäre seine erste große Liebe, gewiß viel glücklicher geworden. - /Əslində isə çox şey alınmayıb, o, sadə bir qızla – o, qızın ilk məhəbbəti idi – xoşbəxt olardı//

3. Ich habe Ihnen meinen Fall, aus dem Sie einiges hätten lernen können, offen erzählt [4, s.55].

Bu təyin budaq cümləsi tabesiz mürəkkəb cümlə formasında transformasiya oluna bilər - Ich habe Ihnen meinen Fall offen erzählt und aus dem Fall hätten Sie einiges lernen können. /Başıma gələnləri açıq danışdım və siz bu hadisədən bəzi şeyləri öyrənmə bildiniz//

4. Den, welchen man vergessen hat, kann man ja wieder kennenlernen [134, s. 53].

Bu təyin budaq cümləsini biz aşağıdakı formada transformasiya edə bilərdik - Einen vergessenen Menschen kann man ja wieder kennenlernen - /Unudulmuş bir adamı yenidən tanıya bilərsiniz//

5. Warum hast du ihn hereingelassen? Kann man alles hereinlassen, was auf den Gassen herumschleicht? [4, s.8]

Yuxarıda göstərilmiş təyin budaq cümləsi bizim tərəfimizdən aşağıdakı isimləşmiş feili sifət şəklində verə bilər - Warum hast du ihn hereingelassen? Kann man alles auf den Gassen Herumschleichendes hereinlassen? Niyə onu içəri gətirdin? Hər küçədə avaralananı evə buraxarlar?

İndi isə E.M.Remarkın “Zəfər tağı” əsərindən götürdüyümüz nümunələri təhlil etmək istərdik.

1.“Zwei Calvados”, sagte Ravic dem Kellner, der eine Weste trug ... [7, s. 12].

Adlıq halda işlənən nisbi əvəzliliklə ifadə olunan təyin budaq cümləsi eyni zamanda genişlənmiş təyin formasında da verilə bilər - “Zwei Calvados”, sagte Ravic dem eine Weste tragenden Kellner ... /- İki qədəh kalvados,- Ravik jilet geymiş xidmətçiyə tərəf döndü

2. Wir sind heute auseinandergefallen wie eine Kette aus Glasperlen, deren Band zerrissen ist [7, s.82].

Bu təyin budaq cümləsi yiyəlik halda duran nisbi əvəzliliklə işləndiyi üçün, o, müstəqil cümlə şəklində ifadə oluna bilər - Wir sind heute auseinandergefallen wie eine Kette aus Glasperlen, ihr Band ist zerrissen. /Biz, bu gün sapı qırılmış şüşə muncuq kimi yiyəlik, hərəməz bir tərəfə dağılmışıq//

3. Verwundete Soldaten, die eine Nacht im Vollmond draußen gelegen hatten, waren schwächer als nach anderen Nächten [5, s.214].

Bu cümləni biz genişlənmiş təyin formasında aşağıdakı kimi transformasiya edə bilərik - Die eine Nacht im Vollmond draußen gelegenen verwundeten Soldaten waren schwächer als nach anderen Nächten. / Bütün gecəni bədirlənmiş ayın işığında uzanıb qalmış yaralı əsgərlər adi gecələrdən fərqli olaraq çox zəifləyirdi/

4. Sie sah Ravic von unten herauf mit einem Blick voll Elend an und versuchte ein Lächeln, das ihr mißlang [7, s.15].

Adlıq halda işlənən nisbi əvəzliliklə ifadə olunan təyin budaq cümləsini biz eyni zamanda genişlənmiş təyin formasında da verə bilərik - ...Sie sah Ravic von unten herauf mit einem Blick voll elend an und versuchte ein ihr mißgelungenes Lächeln.- /Altdan yuxarı nifrətlə Ravikə baxdı və gülümsəməyə istədi, ancaq alınmadı./

5. Sonderbar, wie tot alles wurde, was mit dem Körper zu tun hatte, wenn es nicht mehr seine Wärme hatte – ein Bett, Wäsche, sogar ein Bad [7, s.150].

Sual əvəzliyi ilə ifadə olunmuş bu təyin budaq cümləsi əlavə şəkildə transformasiya oluna bilər - Sonderbar, wie tot alles – dies hatte mit dem Körper zu tun - wurde, wenn es nicht mehr seine Wärme hatte – ein Bett, Wäsche, sogar ein Bad. /Qəribədir, hər bir şey – çarpayı, pal- paltar kimi, hətta hamam otağı kimi bədənə əlaqəli olan hər bir şey – onun istiliyini hiss etməsə, ölmüş olur/

Beləliklə, qeyd olunan bədii əsərlərdən götürdüyümüz nümunələrin transformasiyası zamanı da biz maraqlı faktlarla rastlaşmışıq. Belə ki, təyin budaq cümlələrinin transformasiya yollarını daha ətraflı araşdırmaq üçün biz onları məzmununu saxlamaqla müxtəlif işlənmə mövqelərində götürmüşük. Adlıq və təsirlik halda işlənən nisbi əvəzlikli və *welch*- sual əvəzlikli təyin budaq cümlələrini biz rahat olaraq genişlənməmiş təyinə və yaxud əlavəyə çevirə bilərik. Ancaq eyni zamanda məlum olmuşdur ki, E.V.Qulıqa, O.Moskalskayanın qeyd etdikləri kimi, yiyəlik və yönlük halda işlənən nisbi əvəzlikli təyin budaq cümlələri sadə təyinə transformasiya etmək olmur. Onları biz yalnız əlavə olaraq verə bilərik.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Fritsch W.J. Gestalt und Bedeutung der deutschen Relativsätze. Dissertation, LMU, 1990, 250 s.
2. Helbig G. Bemerkungen zu den Relativsätzen (als Subklasse der deutschen Nebensätze). In: Kleinere Schriften zur Grammatik. IUDICIUM Verlag GmbH.- München 2004, 1114 s.
3. Holler A. Weiterführende Relativsätze: empirische und theoretische Aspekte. Berlin, Akad.-Verlag, 2005, 322 s.
4. Kafka F. Das Schloss. Kurt Wolff Verlag, München, 1926, 193 s.
5. Lehmann Ch. Der Relativsatz: Typologie seiner Strukturen; Theorie seiner Funktionen; Kompendium seiner Grammatik.- Tübingen: Narr, 1984, 438 s.
6. Moskalskaya O. Grammatik der deutschen Gegenwartssprache. Moskau, 1983, 344 s.
7. Remarque E.M. Arc de Triomphe. Kiepenheuer & Witsch, 10. Auflage, 2014, 507 s.
8. Schendels E. Deutsche Grammatik. Morphologie, Syntax, Text. M., 1988, 416 s.

Gulshan Ahmedova

Summary

Possibilities of Transformation of Attributive Subordinate Clauses in German

In this article we have examined the transformation possibilities of the relative clauses in German. For this purpose we have investigated different views of the scientists (G.Helbig, Ch.Lehmann, O.Moskalskaya, E.Schendels etc.) on this subject. For better investigation of the transformation possibilities of the relative clauses, we have shown the examples from two German nice-spiritual works (F.Kafka. Schloss and E.M. Remarque. Arc de Triomphe). During the transformation, we noticed interesting facts. For this experiment, we chose relative clauses in various places of use. We found that relative sets with relative pronouns in the nominative case and accusative case and the question word *welch-* are easy to convert into an extended attribute or into an application. We also found that relative clauses containing relative pronouns in the genitive case and dative case cannot be converted into extended attributes, as emphasized by E.V. Gulyga and O. Moskalskaya.

Гюльшан Ахмедова

Резюме

Возможности трансформации определительных придаточных предложений в-немецком языке

В настоящей статье рассмотрены трансформационные возможности определительных придаточных предложений в немецком языке. С этой целью приведены различные мнения ученых (G.Helbig, Ch.Lehmann, O.Moskalskaya, E.Schendels и т. д.) по этому вопросу. Для оптимального изучения возможностей трансформации определительных конструкций приводятся примеры из двух классических произведений (“Замок” Ф.Кафки и “Триумфальная арка” Э. М. Ремарка). Для этого выбраны определительные придаточные предложения в различных фрагментах. Рассмотрение трансформаций определительных придаточных предложений обнаруживает, что относительные наборы с относительными местоимениями в именительном падеже и винительном падеже с вопросительным словом *welch-* легко преобразовать в расширенный атрибут или в приложение. Также обнаружено, что определительные придаточные предложения, содержащие относительные местоимения в родительном и дательном падежах, не могут быть преобразованы в расширенные атрибуты, как подчеркивают Е.В.Гулыга и О.Москальская.

Rəyçi: fil.e.d., prof.Ə.Abdullayev

Redaksiyaya daxil olub: 01.06.2020

УДК 811.111

д.ф.ф. Нигяр Мадатова
АУЯ
nigar.madatova@yandex.ru

СТИЛИСТИЧЕСКОЕ ИСПОЛЬЗОВАНИЕ В ОРАТОРСКОЙ РЕЧИ ПРИЕМОВ, ПОСТРОЕННЫХ НА ИНТЕРАКЦИИ ПРЕДМЕТНО-ЛОГИЧЕСКИХ И ЭМОЦИОНАЛЬНЫХ ЗНАЧЕНИЙ

Ключевые слова: *оратор, стилистический прием, речь, аудитория, риторический вопрос.*

Açar sözlər: *natiq, üslubi ifadə vasitəsi, nitq, auditoriya, ritorik sual.*

Key words: *orator, stylistic device, speech, audience, rhetorical question.*

Важной особенностью ораторского стиля является применение тех стилистических приемов, которые способствуют установлению тесного контакта с аудиторией. Обстоятельства, при которых осуществляется общение оратора с аудиторией, способствуют использованию характерной для ораторской речи системы стилистических приемов. При выступлении оратору поневоле приходится использовать разного рода приемы, рассчитанные на акцентирование внимания к содержанию своей речи. Поэтому форма изложения становится архиважным условием в этом варианте публицистического стиля. Экспрессивное влияние ораторской речи выражается в использовании тех средств, которые формируют определенный «риторический стиль», основу которого составляют единицы лексического и синтаксического уровней и семантико-стилистические комбинации, воздействующие, как правило, на восприятие аудитории.

Конечно же, экспрессивные средства выразительности – это своего рода эмоциональные усилители, влияющие на аудиторию. Как результат этого, эмоционально-экспрессивные средства, несущие определенную информацию, оставляют в памяти слушателей значительно больший отпечаток, предельное изобилие эмоций содействует повышению воздействия на аудиторию. Будучи проявлением эмоций оратора, они эксплицитно транслируют аудитории те или иные черты ратора.

Наибольшего успеха достигает тот оратор, который способен быть и убедительным, и харизматичным, и эмоциональным одновре-

менно. Все это достигается за счет искусного употребления в речи стилистических средств. При этом, эти стилистические средства способствуют возникновению «эффекта живой реакции», который отражается в мгновенной реакции оратора на усвоение речи слушателями. Таким образом, оратор вступает в прямой контакт с аудиторией, не утрачивая основной идеи и композиции своей речи. Подобная форма взаимодействия воспроизводится в самой структуре речи.

На выразительность речи часто влияет такой стилистический прием, как *эпитет*. Эпитет выражается чаще всего именем прилагательным, придающим определяемому слову образность и экспрессивность.

За неимением в теории языка конкретной дефиниции, термин «эпитет» относится к тем понятиям, которых в синтаксисе называют определением, а в морфологии – прилагательным. Например, «Somewhere today, a mother facing *punishing poverty* still takes the time to teach her child, scrapes together what few coins she has to send that child to school – because she believes that a *cruel world* still has a place for that child’s dreams». (Barack Obama, Nobel Prize for Peace Lecture, December 10, 2009, Oslo, Norway) [9].

Нет также и определенного мнения по поводу позиции эпитета в стилистической теории: одни ученые полагают, что это фигура речи, другие считают, что это троп, одни относят эпитет к элементу поэтической речи, другие ставят его в ряд с языковыми средствами, часто встречающимися в прозе.

С целью более яркого описания предметов, явлений и фактов действительности употребляются также и *оксимороны*. Несмотря на то, что оксимороны не так часто используются в ораторской речи, редкость их использования не уменьшает их большой выразительной силы. Этому способствует то, что оксимороны раскрывают особенности, скрытые в самих явлениях и фактах окружающей жизни. В переводе с греческого оксиморон означает «остроумная глупость» – сочетание, как правило, двух слов, с противоречащими и противоположными значениями (чаще всего сочетание прилагательного и существительного, а также наречия и прилагательного), так называемое «сочетание несочетаемого». Для оксиморона характерным признаком является намеренное использование противоречия для создания стилистического эффекта: «Lawandorderisasocialservice. Crime and the fear which the threat of crime induces can paralyze whole communities, keep lonely and vulnerable elderly people shut up in their homes, scar young lives and raise to cult status the swaggering violent bully who achieves *predatory control*

over the streets. I suspect that there would be more support and less criticism than today's political leaders imagine for a large shift of resources from Social Security benefits to law and order» [12]. (Margaret Thatcher, *The Path To Power*) В оксимороне, использованном в этом отрывке, первый компонент «*predatory*» (грабительский, хищнический), теряя свое основное значение, употребляется в значении «беспорядочный, неуправляемый, неурегулированный» и таким образом выражает субъективное отношение оратора к описываемому предмету.

Оксимороны сами по себе, как правило, не образуют фразеологических единиц, но семантические связи между составными сочетаниями оксиморонов могут их образовывать. Так, например, следующее сочетание оксиморонов представляет собой именно тот случай: «If the population of the English-speaking Commonwealths be added to that of the United States with all that such cooperation implies in the air, on the sea, all over the globe, and in science, and in industry, and in moral force, there will be no quivering, *precarious balance* of power to offer its temptation to ambition or adventure» [8]. (Winston Churchill, *The Sinews of Peace* delivered 5 March 1946, Westminster College, Fulton Missouri) «*Precaire balance*» (неустойчивый, непрочный, шаткий баланс) – в этом оксиморонном сочетании второй компонент используется не в прямом, а в переносном значении. Поэтому противопоставление значений выделяется в данном случае особым контекстуальным содержанием, получаемым именно в этих сочетаниях.

Выражение личного подхода оратора к описываемым явлениям является основной функцией оксиморонов. В отличие от оксиморона, в гиперболе слова сохраняют свое предметно-логическое значение, но образность придает всей мысли эмоциональную окраску. В оксимороне, наоборот, образность уменьшается за счет предметно-логического значения одного из компонентов сочетания.

Для того, чтобы создать у аудитории более сильное впечатление о предмете речи употребляют *гиперболу*, стилистическую фигуру намеренного преувеличения. Эта фигура, как и другие стилистические приемы, используется с целью усиления и подчёркивания сказанного высказывания, но гиперболические высказывания больше проявляют себя при оценке человека и его деятельности. В данном случае гипербола указывает на то, что в сознании оратора имеется представление об одновременной концентрации состояний действий и чувств. Например: «So, first

of all, let me assert my firm belief that the only thing we have *to fear is fear itself*» [11]. (Franklin Delano Roosevelt, First Inaugural Address)

Гипербола характер на риторическому, ораторскомустилу, как-средствопатетики, преисполненнойпафосом: «Let every nation know, whether it wishes us well or ill, that *we shall pay any price, bear any burden, meet any hardship, support any friend, oppose any foe*, in order to assure the survival and the success of liberty»[7]. (John F. Kennedy, Inaugural Address, January 20, 1961) Кеннеди использует гиперболу, преувеличивая силы Америки. Но преувеличивая и утверждая, что Америка может «заплатить любую цену» или «нести любую ношу», Кеннеди создает преувеличенное чувство гордости за свою страну. Вместо того, чтобы просто сказать, что Америка сильна, он гиперболизирует, что может преодолеть любые трудности. Таким образом, гипербола помогает создать образ силы.

Как видно, в гиперболе прослеживается конфликт обыденного, тривиального в связях и отношениях между понятиями объективной действительности и нереального, неосуществимого. В гиперболе проявляются сразу два значения слов: основные, предметно-логические и контекстуально-эмоциональные: «*The only place where democracy comes before work is in the dictionary*» [14]. (RalphNader, 2000, NAACPAddress)

Не менее часто в ораторской речи употребляются *риторические вопросы*. Риторическими называются те вопросы, которые констатируют определенный факт, причем в данном случае сама структура вопроса, как правило, противоречит общей сути мысли. Например, “Multikulturalizmə qarşı çıxış edənlər bu məsələni daha da geniş təhlil etməlidirlər. Müsbət təcrübəyə malik olan ölkələrin təcrübəsi öyrənilməlidir. Əgər bu gün multikulturalizmə qarşı müəyyən fikirlər səslənsə, sual verilməlidir: bəs bunun əvəzinə nə təklif olunur? *Özünü təcridmi? Yoxsa, başqa dinlərin nümayəndələrinə qarşı ayrı-seçkilikmi?*» [16] (7 апреля 2011, Речь Ильхама Алиева на церемонии официального открытия Всемирного форума по межкультурному диалогу) Риторический вопрос – вопрос лишь по форме, по сути это только утверждение. Если обратить внимание на то, как вопросительность переходит в утвердительность, то можно заметить, что в риторическом вопросе уже скрывается ответ. Причем наиболее часториторические вопросы задаются общими вопросами: «*Do you know that one of the great problems of our age is that we are governed by people who care more about feelings than they do about thoughts and ideas?*»[12].

Риторический вопрос, по сути своей, касается стратегических аспектов рассуждения. Вопрос в данном случае порождает уже подразумеваемый вывод: «Люди спрашивают себя, как еще убеждать там, где не слышат, где давно уже не слышат. *Как можно нести ответственность и быть уверенным, если буква закона явно теряет свою обязательность?*» [10]. (Из речи Вилли Брандта «Испытание парламентской демократии и совершеннолетних граждан» в Бундестаге 30 мая 1968 г., Бюллетень службы прессы и информации Федерального правительства)

Отрицание в риторическом вопросе усиливает эмоциональность выражения. Ярким примером может послужить отрывок из речи президента Турции Реджепа Тайипа Эрдогана: «I am someone who likes speaking frankly. I do not have a secret agenda, I have to speak openly. We speak openly so that we can get somewhere. A friend can speak bitterly, but speaks the truth. We are friends, because of that; we are going to speak the truth. And, surely, Israel's security is important but I think that it would be more effective and get better results if it does this within the law, within international law, and with justice. Now, these are not ordinary events. *When a whole area gets leveled to the ground, is it not necessary that something be done against this?*»[17]. (Рецеп Tayyip Erdogan, SETA Foundation's Washington D.C. Branch Grand Opening Ceremony, December 7, 2009) .

Не требуя ответа, так как ответ имплицитруется в самих риторических вопросах, последние могут сочетаться с повторами. Например, «If two of the workmen know each other particularly well and are old friends, if their families are intermingled, if they have «faith in each other's purpose, hope in each other's future and charity towards each other's shortcomings» – to quote some good words I read here the other day – *why cannot they work together at the common task as friends and partners? Why can they not share their tools and thus increase each other's working powers?*» [8]. (Winston Churchill, *The Sinews of Peace*, Westminster College, Fulton Missouri).

Как видно, риторический вопрос используется в качестве эмоционального восклицания и является эффективным способом призывания слушателей разделить мнение оратора и привлечения внимания аудитории к определенной идее и самой персоне оратора.

Среди стилистических приемов, являющихся синонимическим выражением по отношению к исходному слову, *перифраз* занимает особое место. Перифраз – это стилистический прием, который заменяет название предмета или явления в форме словосочетания или целого предложения. Употребление перифраза в ораторской речи выделяется,

в частности, стилистическими функциями. Среди этих функций частопотребляемой функцией перифраза является функция дополнительной характеристики. Например, «Biz hər dəfə iftixar hissi ilə danışıq və bugündə deməyi lazım bilirəm ki, dünyada ilk dəfə olaraq məhz Bakıda, Azərbaycanda 1848-ci ildə neft fontan vurmuşdur. Dünyada ilk dəfə olaraq məhz Azərbaycanda dənizdə neft yataqlarının istismarına başlanmışdır və 1949-cu ildən etibarən Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorund zəngin neft və qazyataqları fəalistismar edilir. Bütün bunlar birlikdə götürüldükdə belə deməyə tam əsas verir ki, Azərbaycan *Odlar yurdu, neft diyarıdır*»[13]. (Bakıda «Xəzər neft qaz-96» Üçüncü Beynəlxalq sərgisinin açılış mərasimində Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin çıxışı, 4 iyun 1996-cı il)

Перифраз, как правило, выделяет одно из тех явлений, которое воспринимается в данном конкретном случае как характерное, существенное. В этом случае перифраз может иметь метафорический оттенок. К примеру, отрывок из речи первой леди Азербайджана Мехрибан Алиевой: “Azərbaycan muğamı dünya musiqi sənət ixəzinəsi incilərindən biri kimi tərəvətini əslərdən bəri qoruyub saxlamışdır. «*Qafqazın konservatoriyası*» adlandırılan Şuşa Azərbaycan musiqi sənəti tarixinə onlarla böyük muğam ustası – xanəndələr, tarzənlər bağışlamışdır. XX yüzillik Azərbaycan musiqisinin çoxəsrliik inkişafında yeni mərhələ açdı. Cəmi bir neçə onillik ərzində Azərbaycanda Avropa zəmininə dayaqlanan yeni musiqi ənənələri, ifaçılıq məktəbi yarandı. 1908-ci ildə «*Şərq musiqisinin patriarxi*» sayılan Üzeyir Hacıbəylinin «Leyli və Məcnun» operası ilə bəstəkarlıq erasının təməli qoyulur. Təkcə Azərbaycanda deyil, bütün müsəlman Şərqiində ilk opera olan «Leyli və Məcnun» musiqi aləminə muğam ilə operanın orijinal sintezini təqdim etdi” [15].

Выступление каждого оратора – это не просто правильно подготовленная, грамотная и информативная речь. При построении своего выступления уважающему себя оратору нужно использовать те средства, которые позволяют создать яркую и интересную речь и произвести своим выступлением неизгладимое впечатление на аудиторию.

Деятельность оратора непосредственно связана с его речевой деятельностью. Это значит, что в силу того, что он часто выступает перед многочисленной аудиторией и является своего рода примером для подражания, каждый оратор должен отдавать себе отчет в том, что ему всегда следует тщательно готовить свою речь. Таким образом, основная цель языковых средств, используемых оратором-политиком, заключается в формировании и создании определенного «речевого образа», способствующего успешной самопрезентации любого оратора.

Использованная литература

1. Mədəniyyətimizin və mədəni incilərimizin hamısı. Azərbaycanın birinci xanımı Mehriban Əliyevanın mədəniyyət sahəsində fəaliyyəti. – Bakı: “Nurlar” Nəşriyyat Poliqrafiya Mərkəzi, 2007, 424 s.
2. Одинцов В.В. Структура публичной речи. – М.: “Знание”, 1976, 80 с.
3. Павлова Л.Г., Введенская Л. А., Кашаева Е. Ю. Культура речи государственного служащего. – Ростов-на-Дону: “Феникс”, 2011, 475 с.
4. Павлова Л.Г., Введенская Л. А. Риторика и культура речи. – Ростов-на-Дону: “Феникс”, 2010, 538 с.
5. Хазагерев Г.Г. Политическая риторика. – М. “Никколо Медиа”, 2002, 313 с.
6. De Landtsheer, C. Introduction to the study of political discourse. In Politically speaking: a worldwide examination of language used in the public sphere. – Westport, 1998, 178 pp..
7. <http://www.americanrhetoric.com/speeches/jfkinaugural.htm>
8. <http://www.americanrhetoric.com/speeches/winstonchurchillsinewsofpeace.htm>
9. <https://www.whitehouse.gov/the-press-office/remarks-president-acceptance-nobel-peace-prize>
10. http://evartist.narod.ru/text10/72.htm#3_15
11. <http://historymatters.gmu.edu/d/5057/>
12. http://www.goodreads.com/author/quotes/198468.Margaret_Thatcher
13. <http://lib.aliyev-heritage.org/az/9713620.html>
14. <http://www.quotationspage.com/quote/39899.html>
15. <http://www.mehriban-aliyeva.org/articles/node/840566>
16. <http://www.president.az/articles/1849>
17. <http://setadc.org/multimedia/texts/200-unofficial-transcript-of-prime-minister-erdogans-speech>

Nigar Mədətova

Xülasə

Əşyavi-məntiqi və emosional mənalарın interaksiyasına əsaslanan üslubi vasitələrin natiq nitqində istifadə olunması

Məqalə üslubi vasitələrin natiq nitqində istifadə olunmasına həsr olunub. Aparılmış təhlil göstərir ki, natiqlərin dilinin zənginliyi inandırıcı nitqin əsas şərtlərindən biridir. Məqalədə araşdırılan bəlağət leksikonu Azərbaycan, İngilis və rus dillərinin inkişaf xüsusiyyətləri, nitqlərin janrı və natiqlərin şəxsiyyətinin özünəməxsusluğu ilə səciyyələnir. Dinləyicilərin diqqətini cəlb etməyi bacarmaq, auditoriyanın başa düşəcəyi səviyyədə, inandırıcı və məntiqli danışmaq bəlağətin əsas şərtlərindən biridir. Məqalədə o da qeyd olunur ki, nitqlərin məntiqi aspektdən araşdırılması və natiqlərin söz ehtiyatının təhlili onların məntiqi ifadə etmə və mühakimə etmə bacarığından, bədii təsvir vasitələrindən istifadə edərək, dinləyənlərin qəlbinə yol tapa bilmələrindən danışmağa imkan verir.

Nigar Madatova

Summary

Stylistic Use of Expressive Means Based on the Interaction of Logical and Emotive Meanings in Oratory Speech

The article deals with the use of stylistic devices in oratory speech. The analysis shows that the richness of the speakers' language is one of the main conditions of convincing speech. The rhetoric thesaurus studied in the article is characterized by the developmental features of the Azerbaijan, English and Russian languages, the genre of speeches and the personality of the orators. One of the main conditions of eloquence is to be able to attract the attention of the audience, to speak clearly and logically at a level that the audience can understand. The article also notes that the study of speeches from the logical point of view and the analysis of the speeches of orators give us an opportunity to talk about their ability to express their thoughts convincingly and to find the way into the hearts of listeners using expressive means and stylistic devices.

Rəyçi: fil.f.d., dos.A.Hacıyeva

Redaksiyaya daxil olub: 20.06.2020

UOT 81 – 373; 001.4

Südəbə Nuriyeva
AMEA
elmvetehsil@mail.ru

DİLLƏRİN QARŞILIQLI ZƏNGİNLƏŞMƏSİNDƏ ALINMALAR VƏ ONLARIN LÜĞƏT FONDUNA TƏSİRİ

Açar sözlər: *dil, dillərin zənginləşməsi, terminlər, unifikasiya, əlaqə.*

Key words: *language, enrichment of languages, terms, unifications, connection.*

Ключевые слова: *язык, взаимообогащение языков, термины, унификация, связь.*

Məqalədə Hind-Avropa dillərinin qarşılıqlı əlaqələrində alınmaların rolu və ingilis dilinin inkişafına bu alınmaların təsiri məsələsi tədqiq olunmuşdur.

Dil əlaqələri cəmiyyətin təkamül tarixini, xalqların həyat tərzi və mədəniyyətini özündə yaşadır. Ona görə də dillərin qarşılıqlı əlaqəsi – belə ki, bir dilin başqa dildən söz alması- əksər hallarda onların bir-birinə qarşılıqlı təsiri və alınmaları ictimai həyatda mühüm rol oynaması qanunauyğun bir haldır. Çox düzgün yazılmışdır ki, heç bir dil başqa dillərlə əlaqədən kənar da qala bilməz. Xalqların qarşılıqlı münasibəti genişləndikcə dillər arasında əlaqələr də genişlənir. Bir dildən başqa dilə yeni sözlər keçir, həmin dilin lüğət tərkibi dəyişir, genişlənir, zənginləşir. Belə ki, bu prosesə əsaslanaraq xalqların bir-birilə elmi, mədəni, iqtisadi, siyasi cəhətdən yaxınlaşması söz- alma üçün zəmin yaradır. Geniş elmi mübadilələr, texniki nailiyyətlərin bəşəriyyətin inkişaf prosesinə təsiri, xalqların mədəni əlaqələri səviyyəsində kontaktlar dillərin qarşılıqlı zənginləşməsində öz əksini tapır. Belə qarşılıqlı təsirlər dillərin geniş inkişafına imkan yaradır. Belə bir ünsiyyət, əlaqə cəmiyyətin inkişafının müxtəlif sahələrində öz əksini tapır.

Aparılan elmi tədqiqatlar göstərir ki, dillərin qarşılıqlı şəkildə bir – birinə təsiri daha güclü elmi – texniki nailiyyətlərə malik olan, cəmiyyətin inkişafının bütün sahələrində yenilikləri ilə seçilən xalqların dillərinin başqa dillərə təsiri nəticəsində dillərin leksik tərkibində alınmaların yaranmasına səbəb olur. Dillərin qarşılıqlı təsiri ayrı – ayrı tarixi dövrlərdə fərqli xarakter daşmışdır. Bu proses əvvəllər hind- Avropa dillərində, yəni yunan, latın, sonralar fransız və alman, ingilis dilində mühüm rol oynayırdısa, Şərqdə

ərəb, fars, bir müddət rus, əsas təsiredici dillərdəndir. Bilirik ki, dil, xüsusən də onun leksik sistemi xalqın mədəniyyətinin daşıyıcısı hesab olunur. Dünyada leksik tərkibi ancaq özünəməxsus sözlərdən ibarət olan saf bir dil yoxdur [1, s.40]. Bunu belə aydınlaşdırmaq lazımdır. Dildə yaranan yeni əşya və məfhumları adlandırmaq, ifadə etmək üçün milli baza ilə yanaşı, digər dillərin leksik fonduna da müvafiq müraciət edilir. Bu, dilin ümumi leksik tərkibinin zənginləşməsi deməkdir, yəni dilin daxili imkanları ilə bərabər, başqa dillərdən sozalma mühümdür. Sözalma zamanı terminlər, yeni sözlər, yəni iqtibaslar dilin lüğət tərkibini yeniləşdirir, zənginləşdirir. Bundan savayı, dilin inkişafı tək-cə bir ölkə üçün inkişaf yolu keçmir, bu proses qlobal xarakter daşıyır və daim dilin zənginləşməsinin şahidi olur.

Elmi axtarışlar hər yerdə dünyanın hər bir nöqtəsində aparılır. Bu inkişaf yeni məfhumları yaradır, onlarla yeni adlar verilir. Bu yeni yaranan dil vahidləri digər dillərin lüğət tərkibinə informasiya prosesi mübadiləsi ərzində keçir. Deməli, ilkin şərait ərzində yeni söz vahidləri, terminlər bir dildən başqa dilə keçərək dilin lüğət tərkibini zənginləşdirir. Dünyanın hər yerində elm inkişaf etdikcə, kəşflər həyata keçirildikcə yeni anlayışlar yaranır. Burada dilin fonetik, qrafik, morfoloji, sözdüzəltmə, sintaktik, semantik vasitə və üsullara əsasən alınma söz ifadə və terminin mənsubluğunu təyin etməyin mümkünlüyünü unutmamaq olmaz.

Quliyev T.Z. yazır: “Alınma sözlər bir xalqın başqa xalqdan nəyi öyrəndiyini bildirir” [2, s.224].

Dillərin qarşılıqlı əlaqələri həm dili zənginləşdirən yollardan biri kimi maraq kəsb edir, həm də xalqların əlaqə və təsir dairəsini göstərir. Doğrudan da, əgər sözalma ehtiyac nəticəsində alınmırsa, dilin qrammatik quruluşuna uyğun gəlmir, assimilyasiyaya uğramır, işləklidən qalır və dildən çıxır. Məlumdur ki, termin, alınma sözlər hansı dilə keçirsə, həmin dilin fonetik, qrammatik, orfoepik normalarına uyğunlaşdırılaraq işlədilir. Bəzən alınma söz, eləcə də termin dilin fonetik tərkibindən asılı olaraq assimilyasiya edil-mədən dil tərəfindən mənimsənilir. Məs: blok – block, alqoritm – algorithm, elektrofaks-elektrofax və s.

Alınma sözlər və terminlərdə, eləcə də söz birləşmələrində daha çox fonetik assimilyasiya diqqəti cəlb edir. İngilis dilindən rus dilinə keçmiş “action, declaration, assimilation, transformation fraxtion” kimi alınma sözlər də, eləcə də terminlərdəki –“tion” şəkilçisi fonetik assimilyasiya edilərək, Azərbaycan dilində “aksiya, deklarasiya, assimilyasiya, transformasiya, fraksiya” şəklində fonetik assimilyasiyaya uğramışdır. Bəzən alınma termin və ifadələrin tərkibində səsin əvəzlənməsi ilə həmin sözün eyni orfoqrafik variant-

ları yaranır. Belə halda mütləq şəkildə həmin sözün birbaşa dil vasitəsi ilə alınması nəzərə alınmalıdır. Əgər termin və ya ifadə birbaşa alınarsa onun səs tərkibində ciddi dəyişiklik baş vermir. Çünki burada yalnız termin reseptor-dilə birbaşa daxil olmuşdur və həmin dilin fonetik qanunlarına uyğunlaşır. Belə halda alınma terminlərin fonetik assimilyasiyası bir neçə formada reallaşır: 1. hər bir dilin daxili quruluşu; 2. vurğunun yerinin dəyişdirilməsi; 3. həmin terminə uyğun gəlməyən səslər oxşar ekvivalentlərlə əvəz olunması; 4. terminlərdə işlənən səslərin ixtisara düşməsi və onların tələffüzünün asanlaşdırılması. Belə bir prinsipə həmişə riayət edilməlidir. “Alınma terminlər də dil sisteminin müxtəlif səviyyələrində fonetik, qrafik, orfoqrafik, qrammatik, semantik cəhətdən dilimizin normalarına mütləq şəkildə uyğunlaşdırılmalıdır” [3, s.158].

Amma bir əsas məqamı söyləmək yerinə düşər. Belə ki, dildə hər bir anlayış ancaq bir terminlə əks olunmalıdır. Bu anlayışa dair bir neçə terminin, yəni terminoloji dubletlərin olması elmi anlayışların dərinədən mənimsənilməsini müəyyən dərəcədə çətinləşdirir. Geniş şəkildə işlənən bu terminlərin və həmin qəbildən olan digər terminlərin birini müəyyənləşdirib istifadə etmək, şübhəsiz ki, daha məqsədə müvafiq hesab edilməlidir.

Hər bir elm sahəsinə aid terminlər sistem təşkil edir. Lakin bu sistem həmişə stabil olaraq qalmır, müəyyən dövrlərdə dəyişikliklər etməklə, terminlər sistemini təkmilləşdirmək mümkün olur. Müasir dövrdə elm və texnikanın yüksək səviyyədə inkişafı dildə yeni terminlərin meydana gəlməsinə və zənginləşməsinə səbəb olur. Bu da inkaredilməz faktdır ki, terminoloji leksikanın zənginləşməsində ictimai –siyasi terminlərin xüsusi rolu vardır.

İctimai termin dedikdə insanların cəmiyyətdəki münasibətlərini, onların sosial və dini durumlarını, qarşılıqlı hüquqi anlayışlarını, fəlsəfi –etik baxışlarını əks etdirən leksik vahidlər, siyasi termin dedikdə isə insanların siyasi münasibətlərə əsaslanan mövqe və davranışları, ölkənin xarici və daxili siyasətilə bağlı fəaliyyət sahələrini ehtiva edən anlayışlar, fərd və toplum münasibətlərin məcmusundan doğan məzmun və mahiyyəti əks etdirən terminlər nəzərdə tutulur. Xalqın ayrı-ayrı təbəqəsinin milli təfəkkürün və ümumxalq dünyagörüşünün bicimlənməsinə təsiri, təbii, bu xalqın dilində yeni sözlərin yaranmasına, onların işləkilik qazanmasına təkan verirdi. Eləcə də yazılı abidələr ictimai siyasi baxımdan terminlərin əks olunması baxımından diqqəti cəlb edir. Hind- Avropa dilləri içərisində ingilis dili terminlərlə daha zəngin və daim təkmilləşərək onun lüğət fondunda böyük bir sahəni əhatə edir.

Bu terminlərin daxili imkanlar əsasında xalq dili, o cümlədən də dialekt sözləri bir mənbə kimi götürülməlidir. Burada dialekt və şivələr əsas mənbə

kimi istifadə edilir. Ədəbi dilin zənginləşməsində mənə dəyişkənliyinə uğrayan sözlərin, dialektizmlərin, habelə kalka yolu ilə yaranan leksik vahidlərin və sabit birləşmələrin hər biri dilin daxili inkişafından, bu amillərin təsir gücündən və əhatəsindən asılıdır. Dilin lüğət tərkibində olan sözlərin ictimai – siyasi terminə çevrilməsi –semantik transformasiya, ayrı-ayrı terminlərin bir sahə leksikasından ayrılaraq digər sahənin leksik sistemində keçməsi, yəni sahələrarası termin “gəzişməsi” daha çox milli dilin daxili imkanlarına, onun gerçəkliyi əks etdirmə gücünə, işləklilik və anlaşıqlıq səviyyəsinə qaldırır, yüksəldir.

İngilis dilinin lüğət tərkibini gözdən keçirsək, bura daxil olan sözləri onların forma və yazılışına görə saymaq olar, yəni ingilis dilinin lüğət tərkibinin yarısından çoxu (70%-i) alınma sözlərdir. Bu alınma sözlər yunan, latın, fransız, skandinav və s. köklü sözlərdir.

İngilis dilinin lüğət tərkibinin zənginləşməsində latın və yunan dillərinin rolu təkzib edilməzdir. Bu dillərdən çoxlu sayda beynəlxalq termin və ifadələr ingilis dilinin leksik fonduna daxil olmuşdur. Belə ki, həmin dillərin qədim dövrlərdən başlanan aktivliyi, xüsusilə elmi məfhumların bu dillərdə ifadə olunması elmi beynəlxalq terminologiyanın digər dünya dillərinə keçməsində çox mühüm rol oynamışdır. Həmçinin latın dilinin beynəlxalq dilə çevrilməsi, diplomatiya, ədəbiyyat və digər elm sahələrində çoxsaylı latın mənşəli sözlərin ayrı-ayrı dünya dillərinin lüğət tərkibinə daxil olmaqla müəyyən zəmin yaratması tarixi həqiqətdir. Ümumiyyətlə, latın mənşəli sözlər bütün dünya dillərinin lüğət tərkibində var. Məs: Civil, area, annual, maximum, object, function, toast və s.

Yunan mənşəli beynəlxalq terminlər, fransız mənşəli sözlər latın dilindən fransız dilinə, fransız dilindən isə ingilis dilinə keçmişdir. Məs: dance, debut, accord, academy, bufet və s. italyan, ispan, rus, hind, yapon, ərəb, türk və başqa dillərdən çox sayda alınma ifadə və terminlər ingilis dilinin lüğət tərkibini zənginləşdirir.

Müasir dünya dillərində alınmalar və ya beynəlxalq sözlər və terminlər dillərin qarşılıqlı əlaqəsinin nəticəsi kimi çıxış edir. Bu da dillərin bir – birinə yaxınlaşmasına, onların daha da inkişaf edərək həm lüğət tərkibinin, həm də fonetik – qrammatik quruluşunun inkişafına müəyyən zəmin yaradır. Beynəlxalq sözlərin və terminlərin dilimizdə mənimsənilməsi prosesinə uyğun şəkildə dilçilik fakt kimi həmişə diqqətlə araşdırılır. Qədim ingilis dilinin lüğət tərkibi müasir dilə nisbətən xeyli məhdud olmuşdur. Qədim ingilis dilinin lüğət tərkibində 30 000-ə qədər söz olduğu güman edilir. Lakin bu heç də qədim ingilis dilinin leksik tərkibini əks etdirmir. A.İ. Smirnitskinin

göstərdiyi kimi, qədim german dillərindən heç birinin leksik tərkibinin tam həcmi bizə məlum deyildir [4, s.766].

Qədim german dilləri içərisində ən zəngin ədəbiyyat yalnız qədim island dilində saxlanılmışdır. Bu səbəbdən ədəbi materialın azlığı üzündən qədim ingilis dilinin lüğət tərkibinin miqdarı haqqında tam, dolğun fikir söyləmək olmur.

Adi neytral üslubda işlənən sözlər, poetik və elmi leksika lüğətin əsas hissəsini təşkil edir. İngilis dili hind –avropa dil ailəsinə mənsub olan biri olduğundan qədim ingilis dilinin lüğət fondunun mühüm və ən qədim qatlarından birini ümumi hind-avropa mənşəli sözlər təşkil edir. Bu qəbildən olan sözlər hər gün işlədilən çox mühüm məfhum və əşya adlarını əhatə edir.

Bu lüğət fondunun əsas hissəsini german mənşəli sözlər təşkil edir ki, onlar bitki, rəng, heyvanat, dəniz, təbiət, məişət və s. ilə əlaqədar olan müxtəlif məfhumları ifadə edir. Qədim ingilis dilinin lüğət tərkibində, qeyd etdiyimiz söz qatlarından başqa, digər german dillərinin heç birində olmayıb, yalnız qədim ingilis dilində yaranan və bu dilin malı olan söz qatına da təsadüf edilir. Bu sırf ingilis sözləridir ki, onlar lüğət tərkibində azlıq təşkil edir. Bu sözlər sintaktik yolla, yəni iki və ya daha artıq sözün birləşməsi ilə yaranan sözlərdir. Məs: always, woman, lady, lord və s.

Lüğət tərkibinin müəyyən hissəsini dini sözlər təşkil edir. Bu german mənbəyindən olan sözlərdir ki, xarici amillərin təsiri nəticəsində inkişaf etmiş, zənginləşmiş və təkmilləşmişdir.

Dilə daxil olmuş bu cür sözlər zaman keçdikcə onu mənimsəmiş dilin qrammatik, fonetik qanunlarına məruz qalır, ona tabe olur və bir çox hallarda ana dili sözlərindən seçilmir.

Qədim ingilis dilinin lüğət tərkibi əsasən german mənşəli sözlərdən ibarət olmuş və daxili təkanlar nəticəsində inkişaf etmişdir. Burada xarici amillərin təsiri az olmuşdur.

Tərcümə, leksik işlərin praktikasında, habelə xarici dillərin tədrisində dillər arası, oxşar sinonimlər, paronimlər, onların tərcüməsi çətinliklər yaradır. Belə müxtəlif semantik hadisələr göstərir ki, dillər arasında uyğunluq olsa da, müəyyən zamanlarda tərcümədə və ya sözlərin işlənməsində əvəzolunan sözlər yerində işlənməyib, biri digəri ilə heç uyğunlaşmır. Bu kimi sözlərin həm məzmun həm də işlənmə xüsusiyyətlərinin fərqlənməsi dilçilik elmində ciddi müzakirələrə səbəb olmuşdur. Sözləri düzgün mənada başa düşmək, onları lüğət fondunun zənginləşməsində sistemləşdirərək, bölmək kimi əlaqələrə diqqət yetirmək lazımdır. Bundan savayı, sözlərdəki semantik ziddiyyətlər bütün nitq hissələrində eyni olmur. Bu ziddiyyətlər ən

çox sifət və zərflərdə olur. Bəzən eyni nitq hissəsinə aid olan sözlərdə məna müxtəlifliyi baş verir, bu da eyni sözün digər dildə başqa nitq hissəsinin keyfiyyətlərini daşması ilə bağlıdır. Bilirik ki, dilin lüğət tərkibi elə həmin dilin leksikasıdır. Leksikologiyada xüsusi fond təşkil edən alınma sözlər, terminlər, söz birləşmələri, frazeoloji ifadələr dilin cəhətlərini və xüsusiyyətlərini özündə ehtiva edir. Qeyri müstəqil vahidlər dilin leksik və qrammatik quruluşunda müəyyən seçim üçün şərait yaradır. Bu isə ingilis dilinin lüğət fondunun zənginləşməsi prosesini onun sosial amil probleminin formalaşmasında heç də az əhəmiyyətli olmayan kəmiyyətlərinin səviyyəsinə müəyyənləşdirməyə kömək edir. Bununla ingilis, eləcə də digər hind – Avropa dillərinin inkişaf sistemindəki diferensial xüsusiyyətləri müəyyənləşdirmək onunla bağlı mübahisəli məsələlərə aydınlıq gətirmək mümkündür.

Dilin leksik sisteminin həm qısa həm də genişləndirilmiş variantlarında leksik ifadələrin iştirakı ilə yaranmış külli miqdarda leksik birləşmələr, frazeoloji ifadələr mövcuddur. Dil kollektivinin ümumi inkişafı ilə əlaqədar olaraq dildə yeni anlayışların yaranması zərurəti ortaya çıxır. Belə bir ehtiyacı ödəmək üçün sərbəst söz birləşmələrinin yenidən mənalandırılması və ya sözlərin sabit mənalarda işlədilməsi dilin zənginləşməsi, yeni tipli söz birləşmələrin, ifadələrin yaranması əsas amillərdən biri olmuş və sərbəst ünsiyyət əsasında sabit birləşmələr əmələ gəlmişdir. Bu proses həmişə davam edir [5, s.254]. Müxtəlif mənbələrdən alınan leksik laylar, frazeoloji ifadələr dillərin daşıyıcısı olan xalqların mədəni – milli dünyagörüşlərini özündə əks etdirir. İngilis dilindəki leksik komponentli frazeoloji ifadələrin çox hissəsinin semantikasını formalaşdıran leksik layların ekvivalentləri azdır. Bu dilin spesifikasiyası leksik ifadələrdə, onların sosial amil probleminə başqa mədəniyyətin, başqa xalqın elementləri olması, həmçinin bu dilin daşıyıcıları arasında bilavasitə əlaqənin olması ilə izah olunur. İngilis frazeoloji birləşmələrinin tematik qrupları arasında ümumi oxşarlıqlar çoxdur. Bu ümumiliklər ingilis dilində hərəkətlərin, funksiyaların universallığı ilə bağlıdır. Bu cür leksik – semantik cəhətlər arasındakı fərqlər ingilis dilində, eləcə də onun lüğət fondunda müxtəlif və yeni tematik qruplar yaradır. Ünsiyyət vasitələrinin, sosial amillərin tərkib elementləri leksik cəhətdən yeniləşir, yeni frazeoloji ifadələr yaranır. İngilis dilinin zənginləşməsində dillərin qarşılıqlı əlaqələrinin təsiri, burada leksik layın tematik qruplarının zənginliyi həmin dillərin sinxron – semantik –struktur planda, sistemli şəkildə tədqiq olunmasına, bu semantik variantların dəqiqləşdirilməsinə, çoxmənalılığın parçalanması əsasında leksik layların ingilis dilinin zənginləşməsində yeni sözlərin və alınmaların əmələgəlmə meyllərinin müəyyənləşdirilməsinə imkan verir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Zeynalov F. Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası, I hissə. Bakı, 1974, 320 s.
2. Quliyev T.Z. Terminoloji yeniləşmədə əvəzetmə meylləri. Bakı: Elm, 2000, 227s.
3. Axundov A.A. Azərbaycan dilinin fonetikasi. - Bakı: Maarif, 1984, 392 s.
4. Смирнитский А.Я. Русско – английский словарь. - М.: Русский язык, 1989, 766 с.
5. Nuriyeva S.H. İngilis dilinin zənginləşməsində sosial amil problemi. //Elmlər doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiya. - Bakı, 2019, 254 s.

Sudaba Nuriyeva

Summary

Mastering the process of mutual enrichment of languages and their impact on lexicography

English has a special role for enrichment vocabulary of most languages across the world, because, it is founded the necessity of level language intercommunications according to the process, as a scientific technical point of view, for increasing connections between countries as well.

These relationships reflected across the vocabulary of the English language by political events firstly, require research and make a careful adoption of words due to basic rule in the world-wide sphere.

Судаба Нуриева

Резюме

Роль заимствованных слов во взаимообогащении языков и их влияние на словарный фонд «принимающего» языка

В обогащении словарного запаса английского языка особую роль играют заимствованные слова. С развитием общества, ускорением научно – технического прогресса, возрастанием потока информации, расширяющимися связями между странами и народами актуализируется необходимость развития языковых взаимосвязей. Этот фактор находит отражение, в первую очередь, в обогащении словарного состава английского языка (как впрочем, и других языков). И всё это происходит в условиях укрепления взаимоотношений между народами и языками и на фоне изменений в общественно-политической сфере. В настоящей статье исследованы источники и способы заимствований в английском языке в соответствии с нормами данного языка.

Rəyçi: fil.f.d., dos.F.Allahverdiyeva

Redaksiyaya daxil olub: 01.06.2020

UOT 81.374

Təranə Məmmədova
ADU
t.mammadova@yahoo.com

HÜQUQİ MƏTNLƏRİN TƏRCÜMƏSİNDƏ TERMİNOLOJİ EKVİVALENTLİK PROBLEMİ. SEMİOTİK YANAŞMA

Açar sözlər: *formal ekvivalent tərcümə, dinamik ekvivalent tərcümə, ekvivalentlik, hüquqi terminologiya, tərcümə metodları.*

Key words: *formal equivalence translation, dynamic equivalence translation, equivalence, legal terminology, translation methods.*

Ключевые слова: *формальный эквивалентный перевод, динамический эквивалентный перевод, эквивалентность, юридическая терминология, методы перевода.*

Son illərdə dövlətlər arasında yaranan əlaqələrin inkişafı ilə əlaqədar olaraq hüquqi sənədlərin dilimizə tərcüməsi və bu sahədə işlədilən terminlərin dilimizə keçməsi müşahidə olunur. Apardığımız müşahidələr nəticəsində qeyd edə bilərik ki, XX əsrin sonundan başlayaraq, hüquq sahəsində işlədilən terminlərin sayı nəzərəcarpacaq dərəcədə artmışdır. Bununla əlaqədar olaraq, əsas məsələlərdən biri hüquqi terminlərin tərcümə prosesində düzgün ekvivalentinin müəyyən edilməsidir.

Hər bir dil özünəməxsus semantik quruluşa malik olduğundan ingilis və Azərbaycan dillərində işlədilən terminlərin tam ekvivalentini tapmaq qeyri mümkündür. Məlumdur ki, terminoloji ekvivalentlik tərcümədə ən vacib məsələlərdən biridir. Tərcümə nəzəriyyəsində işlədilən “ekvivalentlik” termini bu problemin geniş kontekstdə təhlil edilməsinə imkan yaratdı. Tərcümədə ekvivalentliyin mənası eynilik, adekvatlıq, uyğunluq deməkdir. Tərcümə nəzəriyyəsində bu problem bir sıra alimlər tərəfindən səciyyələndirilmişdir.

Con Ketford “Tərcümənin linqvistik nəzəriyyəsi” əsərində qeyd edir ki, tərcümə bir dilin mətninin digər dilin mətni ilə əvəz edir və burada tərcümə ekvivalentliyi formal oxşarlıq kimi müəyyən edilir. Tərcümənin əsas məsələlərindən olan ekvivalentlik problemi hər zaman öz aktuallığını saxlamaqdadır. Afaq Rüstəмова “Müasir dövrdə tərcümənin nəzəri problemləri” adlı monoqrafiyasında substantiv transformasiya tərcümə nəzəriyyəsi çərçivəsində müxtəlif ekvivalentlik səviyyələri və buna əsasən ekvivalent uyğunluq (orijinalda və tərcümə edilən dillərdə mövcud olan mənaların tam uyğunlu-

ğu); variant və kontekstual uyğunluqlar (sözün işlənməsinin ənənəvi ifadə tərzini və sabit söz birləşmələri); mətni adekvat şəkildə təqdim edən tərcümə transformasiyalarının təqdim edilməsindən bəhs edir.

Vinay və Derbelnet ekvivalentlik haqqında konsepsiyalarını belə şərh edirlər – ekvivalent tərcümə orijinal mətdəki situasiyaları müxtəlif sözlərlə ifadə edərək təkrar edir. Tərcümə prosesində məxəz və hədəf dillərin üslubi xüsusiyyətlərinə təsir göstərən ekvivalent tərcümə frazeoloji ifadələrin, klişelərin tərcüməsində istifadə etmək üçün ideal metoddur. Roman Jakobson tərcümədə ekvivalentlik konsepsiyasını “ekvivalentlik - fərqlilik” məfhumu kimi vermişdir və dilə semiotik prizmadan yanaşaraq tərcümə prosesində 1) Intralingual (bir dil daxilində); 2) Interlingual (iki dil daxilində); 3) Intersemiotic (işarələr sistemi daxilində) üsullarını irəli sürür.

Yakobsona görə, interlingual tərcümə prosesində mütərcim məxəz dildə verilən mənanı əldə etmək üçün sinonimlərdən istifadə edir.

Nida formal və dinamik ekvivalent tərcümə prinsiplərinin olduğunu qeyd edir. Formal ekvivalent məxəz mətnin forma və məzmununa yönəlir, dinamik ekvivalentlik isə, formal ekvivalentlikdən fərqli olaraq, ekvivalent effekt prinsipinə əsaslanır. Formal ekvivalent tərcümə məxəz dilin qrammatik vahidlərini, sözlər arasındakı məntiqliyi, leksik mənalara saxlamağa çalışır. Formal ekvivalent tərcümə terminologiyaya uyğunluğunu təmin etməyə yönəlir. Dinamik ekvivalent tərcümə isə məxəz mətdəki məlumatın ən yaxın ekvivalentidir.

Q. Bayramov qeyd edir ki, dinamik ekvivalent tərcümə üç əsas cəhəti özündə birləşdirir:

- 1) ekvivalentlik, yəni məxəz mətnə yaxınlıq;
- 2) təbiilik, tərcümə dilinə məxsus təbiilik, axıcılıq;
- 3) yaxınlıq, yəni iki mətnin ən yüksək dərəcədə yaxınlığı əsasında tərcümədə iki yönüm- məxəz və hədəf mətnlərin hər ikisinə orienatsiya etməklə onların bir-birinə bağlılığı [5, s.237].

Müxtəlif dillərin qrammatik quruluşu məhz bu səbədən tərcüməçini tərcümə ekvivalentinin tapılması problemi ilə qarşılaşdırır. Məlumdur ki, hüquqi sənədlərin tərcüməsi özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə fərqlənir. Bu xüsusiyyətlər hüquqi mətnlərin mürəkkəb quruluşu malik olması, tərcümə prosesində ədəbi dilin qaynaqlarından düzgün istifadə edərək terminlərin tərcümə edilməsi ilə izah edilir. Müxtəlif hüquqi struktura malik olan hüquqi sistem hər bir dövlətin daxili strukturu, mədəniyyəti və intellektual ənənəsinə əsaslandığından hüquqi terminologiyanın tərcüməsi xüsusi bilik, diqqət tələb edir. Bu terminlərin tərcüməsi prosesində rast gəldiyimiz çətinliklər və

problemlər rəsmi hüquqi sənədlərin, müqavilələrin tərcüməsində də özünü göstərir.

Bidiyimiz kimi, terminlər tərcümənin invariant vahidinə aid edilir. Tərcümə vahidi dedikdə məxəz dildə olan minimal nitq vahidi, nitqin ən kiçik seqmentəri başa düşülür.

Q.Bayramov yazır: “Basil Hatim və İan Mason semiotik vahidi tərcümə vahidi kimi təqdim edir və tərcüməçi bunun üçün məxəz mətnə onu bir işarə kimi tanıyır (identification), sonra məlumat toplayır (information), mənasını açıqlayır (explication) və son mərhələdə tərcümə (transormation) edir. Bundan əlavə bir qrup nəzəriyyəçilər sözü, digərləri isə anlamı tərcümə vahidi kimi təqdim edir və hər iki qrup öz fikrini əsaslandırmağa çalışır” [5, s.18].

Hüquq terminlərinin tərcüməsini araşdırarkən hər bir dilin hüquq sistemi və bu sistemdə işlədilən məfhumların, terminlərin nəzərə alınması vacibdir. Qeyd etdiyimiz kimi, terminologiya dilin mürəkkəb leksik qatını təşkil edir. Elmin sürətli inkişafı nəticəsində müasir terminologiyada yeni leksik vahidlər-terminlər yaranır və geniş miqyasda tətbiq edilir. Yeni yaranan terminlərin tərcüməsi yükü mütərcimlərin və dilmanların üzərinə düşür. Məzmunun dəqiqliklə verilməsi xüsusi tərcümənin başlıca xüsusiyyəti olduğundan, xüsusi mətnlərlə işləyən mütərcim orijinalda verilən informasiyanı düzgün anlamalı və infomasiyanın hədəf dildə adekvatını verməlidir. Bu zaman qarşımıza çıxan əsas məsələlərdən biri terminlərin düzgün tərcümə edilməsidir. Terminləri düzgün anlamaq üçün onların morfoloji quruluşunu, semantik xüsusiyyətlərini, terminoloji ifadələrin növlərini, strukturunu və işlənmə xüsusiyyətini bilmək lazımdır.

Məsələn, *winner-take-all method* terminini təhlil etməklə onun mənasının *qalib hər şeyi əldə edir* olduğu görünür.

For regional council elections, where women have fared very poorly, a first-past-the post or winner-take-all method is used.

/Qadınların uğursuz nəticələr əldə etdiyi regional seçkilərdə “birinci qalib” və ya “qalib hər şeyi əldə edir” metodundan istifadə edilir/.

The District of Columbia and all but two states allocate their Electoral College votes using a winner-take-all method, meaning the candidate who receives the majority of votes in the state's popular vote (also known as the plurality winner) takes all of that state's electoral votes./ Kolumbiya federal dairəsi və bütün ştatlar (iki ştat istisna olmaqla), Seçici Kollegiya səsələrini “qalib hər şeyi əldə edir” metodu əsasında bölüşdürür./

Kontekst daxilində mənası ayırd edilən terminlərə isə çoxmənalı sözlər və söz birləşmələri, realilər, termin sözləri aid edə bilərik. Aşağıda veril-

miş cümlədə “*motion*” terminin lüğətdə bu kimi mənalara verilmişdir: hərəkət, motiv, jest, təklif, icraat, vəsatət . Yalnız kontekst daxilində belə çoxmənalı terminlərin tərcüməsini vermək mümkündür.

While the quorum call is in progress, no debate or motion is in order, nor may the Senate act on any unanimous consent request except a request to dispense with the call. /Kvorum tələbinin icra edilməsi prosesində heç bir debatlar və ya təkliflərə yer verilmir və Senat kvorumda, imtina təklifi istisna olmaqla, digər, yekdil razılaşma təklifini yerinə yetirə bilməz./

Göründüyü kimi, ingilis dilində hüquqi mətnlərin özünəməxsus xüsusiyyətləri – mürəkkəb cümlə quruluşu, leksik təkrarlar, arxaizmlər, sinonimlər tərcümə prosesində bir sıra çətinliklərin meydana gəlməsinə səbəb olur. Xüsusi məfhumların nominasiyası üçün doğma dilin və eləcə də digər dillərin vasitələrindən istifadə edilir.

Beləliklə, ekvivalentlik başqa bir dildə funksional olaraq eyni şərtlər əsasında termin axtarışına əsaslanır. Amma tərcümə prosesində elə söz qruplarına rast gəlinir ki, onların hədəf dildə ekvivalenti olmur və bu tərcümə prosesində böyük problemlər yaranır. Bu söz qrupları ekvivalentsiz leksika adlanır. Ekvivalentsiz leksika tərcüməçidən böyük ustalıq tələb edir. Mütərcim bu sözləri tərcümə etmək üçün termin yaradıcılığına üz tutaraq müasir hüquq terminologiyasında geniş yer almış ekvivalent sinonimlər, neologizmlər yaranır. Çünki xüsusi mətnlərdə işlədilən bu leksik vahidlər-terminlər mətndə verilmiş informasiyanı təşkil edir və istiqamətləndirir.

Müasir zamanda, bütün sahələrdə olduğu kimi, hüquq terminologiyası da özünün sürətli inkişaf mərhələsini yaşayır. Hüquqi terminlərin tərcüməsi xüsusiyyətlərinin tədqiqinə əsaslanaraq qeyd edə bilərik ki, ingilis dilindən tərcümə vasitəsi ilə dilimizə keçən bu terminlər əsasən transkripsiya, transliterasiya, kalka, funksional və təsviri tərcümə metodları, abbreviasiya, ümumiləşdirmə və konkretləşdirmə, kontekstual tərcümə vasitəsi ilə verilmişdir. Azərbaycan dilində hüquq sahəsinə aid olan terminlərin əmələ gəlməsi metodları iki dil daxilində (interlingual activity) baş verdiyini desək yanlışdır, çünki müasir dövrimüzdə bu terminlərin formalaşması əsasən ingilis terminologiyasının əsasında baş verir.

Hüquqi terminlərin çox hissəsi ingilis dilindən Azərbaycan dilinə birbaşa alınmalar – transliterasiya və transkripsiya üsulları ilə tərcümə edilmişdir. Birbaşa alınmalarda istifadə edilən transliterasiya üsulu terminlərin formal olaraq qrafik təsviri deməkdir. *Gender-gender, monitoring-monitorinq, dividant-divident, humanism-humanizm, contract- kontrakt*. Transkripsiya

isə məxəz dildə verilmiş leksik vahidlərin, terminlərin fonetik təsviri deməkdir. Briefing- brifinq.

Əsasən tərkibində yunan, latın leksik vahidləri olan terminlər transkripsiya və ya transliterasiya edilir.

Embargo-embargo

Constitution-konstitusiyaya

De facto- de fakto

De jure- de yure

inauguration-inaqurasiya

Restitution -restitusiyaya

restitusiyaya (lat. restitutio – bərpa etmək) – 1) mülki-hüquqi müqavilələrin bir növü; əqd etibarsız hesab edildikdə tərəflərin müqavilənin icrasına görə əldə etdiklərini geri qaytarılması. 2) beynəlxalq hüquqda – bir dövlətin müharibə nəticəsində digər dövlətə vurduğu ziyanı ödəməsi, yaxud ələ keçirdiyi əmlakı geri qaytarması deməkdir.

Transkripsiya üsulu ilə verilmiş bəzi terminlərin dildə ümumi leksikaya daxil olan ekvivalenti də bəzi mətnlərdə özünü biruzə verir. /Know-how (nou-hau, texnologiya), Manager-menecer, müdir/. Transkripsiya və transliterasiya üsullarının heç biri məxəz dildəki sözün tam mənasını açmır. Oxucu yalnız məxəz dili bilməklə bu üsullarla tərcümə olunmuş sözün mənasını anlayır. Belə olmadıqda tərcümə həmişə şərh və izahlarla müşayiət olunmalıdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Catford J.C. A Linguistic Theory of Translation (Language and Language Learning) – Oxford University Press, 1978.
2. Jakobson R. “On linguistic aspects of translation”, in On Translation, ed.R.A. Brower, Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2000.
3. Nida E.A. Exploring Semantic Structures. Munich: Fink, 1975.
4. Newmark P. Approaches to Translation. Prentice Hall International (UK) Ltd., 1988.
5. Bayramov Q.H. Tərcümə sənəti. Bakı, 2008
6. Rüstəmov A. Müasir dövrdə tərcümənin nəzəri problemləri. Bakı: Səda, 2007.

Tarana Mammadova

Summary

Terminological equivalence in legal translation. Semiotic approach

The article highlights the notion of equivalence which is one of the most problematic and controversial areas in the field of translation theory. Translation of

legal terms, the legal system of each language and the concepts used in this system are also reflected in the article. As we know, as a result of the rapid development of science, new lexical units-terms are widely used in modern terminology. One of the main issues we face in this case is the correct translation of terms. In order to understand the terms correctly, it is necessary to know the morphological structure, semantic features, types and structure of terminological expressions.

Тарана Мамедова

Резюме

**Терминологическая эквивалентность в переводе юридических текстов.
Семиотический подход**

В статье рассматривается проблема эквивалентности перевода, которая является одной из самых проблемных и противоречивых областей в области теории перевода. При изучении перевода юридических текстов необходимо знать правоведческую терминологию каждого языка, за которой стоит система понятий, используемых в этой сфере. Как известно, в результате стремительного развития науки в современной терминологии появляются и широко используются новые лексические единицы-термины. Одна из основных проблем, с которыми сталкиваются переводчики юридических текстов - это правильный перевод терминов. Для правильного понимания терминов необходимо знать морфологическую структуру, семантические особенности, типы терминологических выражений. В настоящей статье рассмотрены апробированные способы достижения эквивалентности в переводе на азербайджанский язык юридической терминологии в соответствующих английских текстах.

Rəyçi: fil.f.d.İ.Orucova

Redaksiyaya daxil olub: 29.05.2020

UOT 811.111

Nərgiz Səlimova
 ADU
 salimovanargiz.adu@gamail.com

MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ KOMPÜTER SLENQİ

Açar sözlər: *slenq, kompüter, terminologiya.*

Key words: *slang, computer, terminology.*

Ключевые слова: *сленг, компьютер, терминология.*

İngilis slenqi müasir ingilis danışıq leksikasının ən geniş yayılmış sahələrindən biridir və o, son illər bədii ədəbiyyata, kinoya, ümumiyyətlə incəsənətin bir çox sahələrinə aktiv şəkildə daxil olmaqdadır.

Bir neçə il (təxminən 5 il) bundan əvvəl *of cours* ‘əlbəttə’, *to take part* ‘iştirak etmək’, *to get up* ‘ayağa qalxmaq’ və bir çox başqa indi geniş şəkildə işlədilən söz və ifadələr slenq sözlər hesab edilirdi. İngilisdilli mühitdə yaşamayan insanlar üçün bəzən ingilis slenqini dəqiqliyi ilə anlamaq və gü-lünc vəziyyətə düşməmək üçün ingilisdilli insana müraciət etməsinə ehtiyac duyulur [6].

Müasir ingilis slenqinin ən çox yayıldığı sahələrdən biri kompüter sahəsidir. İlk kompüterlər keçən əsrin 50-ci illərində yaranmağa başlayıb və bu sahə tədricən inkişaf etdikcə, onlarla işləyən insanlar indi artıq hamıya məlum olan böyük sözlər ehtiyatı əldə ediblər. Lakin şəxsi kompüterlərin yayılmağa başladığı bir dövrə, yəni 1988-ci ilə qədər bu dil yalnız məhdud dairədə işlədilir, cəmiyyət üçün qapalı hesab edilirdi. Keçən əsrin 80-ci illərindən bu söz və ifadələr və daha yeniləri artıq geniş xalq kütlələri tərəfindən işlədilməyə başladı. Hal-hazırda bütün dünyada kompüter texnologiyasına, hesablama texnikasına böyük diqqət yönəldilib. Bu səbəbdən də, ən çox yeni yaranmış sözlər kompüter texnologiyası sahəsindədir. Proqramçıların və kompüter texnikası işləyib-hazırlayanların qapalı leksikonundakı yeni sözlər ümumişlək leksika sırasına keçməyə başlayır, belə ki, kompüterlə işləyən insanların da sayı artır. Bununla yanaşı, linqvistik baxımdan daha bir qanunauyğun proses baş verir, spesifik kompüter slenqi yaranır.

Kompüter texnikası dildə yeni semantik sahəyə malik kompüter terminlərinin yaranmasına səbəb olub: *e-mail electronic mail* – ‘kompüterdə yığılmış və qəbuledici kompüterə telefon xətti vasitəsilə göndərilən məktub’, *spread sheet* ‘kompüter proqramı’ və s. Kompüter sahəsində işləyənlə-

rin özünəməxsus jarqonu yaranmağa başladı, məsələn, *brain-box* 'kompüter', *glitch* 'proqramın qəfildən pozulması' və s. [2, s.143]

Artıq dəfələrlə qeyd olunduğu kimi, slenq əsasən şifahi nitqdə (danışiq dilində) yaranan və işlədilən, emosional çalarlı, parlaq familiar-emosional rəngə malik olan, ümumişlək söz və ifadələrdir. Bu dil canlı və hərəkəlidir, zamanla ayaqlaşır və cəmiyyətdə baş verən bütün dəyişikliklərə reaksiya verir. Slenq ümumi və xüsusi olur.

Bəs kompüter slenqi ilə digər slenq növlərinin fərqi nədədir? Kompüter slenqinə aid olan sözlər, ilk növbədə, eyni peşəyə malik olan insanlar – yəni proqramçılar və ya sadəcə kompüterdən istifadə edən insanlar arasında ünsiyyət qurmaq məqsədilə işlədilir. Eyni zamanda onlar peşə terminlərinə sinonim olaraq işlədirlər, lakin bu terminlərdən emosional çalarlarına görə fərqlənirlər. İkincisi, kompüter slenqizmləri yalnız kompüter aləmində həmin mənanı verirlər, kompüterə aid olmayan sahədə işlədildikdə onların mənası dəyişilir və başqaları tərəfindən anlaşılmaya bilər. Üçüncüsü, bu leksikada vulqar sözlərə də rast gəlinir.

Beləliklə, kompüter slenqi gündəlik həyatda kompüterlə birbaşa əlaqəsi olan insanlar tərəfindən işlədilən, peşə leksikasını əvəz edən, bəzən kobud-familiar çalara malik olan danışiq dili ilə fərqlənən söz və ifadələrdir.

Dildə geniş işləklik qazanmış sözlər informasiya vahidlərini bildirmək məqsədilə kompüter dilində terminoloji məna əldə ediblər. Bəzən terminləşmə metaforik keçid, yəni məcazlaşma vasitəsilə baş verir. Məsələn, kompüter terminologiyasındakı *to click* 'siçanın düyməsini basmaq' ümumişlək sözü metaforikləşmə nəticəsində terminə çevrilmişdir. Siçanın düyməsini basarkən eşidilən çıkkıltı səsi ilə oxşarlıq metaforik keçidə səbəb olmuşdur [1,s.1036]

Müasir dövrdə kompüter slenqinin lüğət tərkibi zəngin söz ehtiyatına malikdir. Ona görə də kompüter slenqində oxşar və ya yaxın mənalı sözlərə – sinonimlərə tez-tez rast gəlinir. Nümunə kimi bu sinonimik cərgəni misal göstərmək olar: *computer* 'kompüter', *desktop* 'iş masası', *home-box* 'ev kompüteri', *PC* (< *Personal computer*) 'şəxsi kompüter' [12, s.105].

Təbii ki, söz dildə daha çox işləklik qazandıqca onun daha çox sinonimləri olur. Kompüterin hissələrini bildirən sözlərin sinonimləri daha çoxdur. Sinonimlərin əmələ gəlməsi onunla əlaqədardır ki, bu terminlərin istifadə olunduğu ölkənin müxtəlif bölgələrində (bu halda ABŞ-dan söhbət gedir, belə ki, məhz bu ölkə kompüterin və kompüter terminologiyasının vətənidir) eyni termin üçün fərqli slenq analoqlar yaranır. Onlar müxtəlif üsullarla ingilis dilini müxtəlif səviyyədə bilən insanlar tərəfindən yarana bilər.

lər. Ona görə də ayrı-ayrı bölgələrdən olan kompüter istifadəçiləri bir-birini anlamaya da bilirlər. Kompüter slenqi lüğətlərinin tərtibatçıları üçün əsas problem – hər bir terminin imkan daxilində daha çox sinonimlərini tapıb yazmaqdır.

Kompüter slenqində müxtəlif frazeoloji birləşmələr də mövcuddur. Onların arasında feli, eləcə də ismi birləşmələrə rast gəlmək olar:

to polish glitch – hərfi mənası < ‘çətinliyi cilalamaq’ (< programı qaydaya salmaq), *three-finger salute* – hərfi mənası < ‘üçbarmaqlı salyut’ (< Ctrl-Alt-Del düymələri ilə çıxış), *wind of change* – hərfi mənası < çevrilmiş küləyi (< əməliyyat sisteminin dəyişdirilməsi).

Bu frazeoloji birləşmələrin hamısı assosiativ keçid əsasında yaranmışdır. Bəzən belə hallara da rast gəlinir ki, terminoloji leksika müxtəlif situasiyalarda kompüterə aid olmayan geniş məcazi mənada işlədilir. Məsələn, kiminsə xahişini yerinə yetirmək istəməyən proqramçı deyir: *Can't open 'açılmır'* və ya *Invalid request 'yanlış tələb'*. Kompüter də qarşıya qoyulmuş məsələni həll edə bilməyəndə onun ekranında eyni sözlər görünür.

Yarandığı vaxtdan bu günə qədər böyük inkişaf yolu keçmiş fərdi kompüterlər daha da təkmilləşdirilmiş, yeni cihazlar, yeni proqram təchizatı və yeni texnologiyalar yaranmışdır. Kompüter istifadəçiləri sadə qurğu və texnologiyadan daha müasir və mürəkkəb avadanlığa keçmişlər. Bununla bərabər, kompüter istifadəçilərinin söz ehtiyatı da dəyişmişdir. Daim hərəkəti və canlı olan kompüter slenqi də xeyli zənginləşmişdir. Köhnə texnologiyanın yenisi ilə əvəz olunması nəticəsində köhnə sözlər istifadədən çıxır, unudulur, onların yerinə yeniləri gəlir. Bu proses, elə kompüterlərin inkişafı kimi, çox sürətlə baş verir. Əgər başqa bir sahənin slenqində söz on illərlə yaşaya bilərsə, kompüter slenqində son on il ərzində yüksək texniki inkişaf nəticəsində inanılmaz sayda söz yaranmış və unudulmuşdur. Məsələn, indi gənc kompüter istifadəçiləri bu cür sözlərdən istifadə etmirlər: *Color Graphic Adapter* ‘rəngli qrafik adaptoru’, *High Density Diskette* ‘yüksək sıxlıq disketi’, *Math Co-processor* ‘riyazi prosessor’.

Kompüter texnologiyasının əsasən ingilisdilli ölkələrdə yaranması faktını nəzərə alaraq qeyd etməliyik ki, kompüter slenqində başqa dillərdən alınma sözlərinə, demək olar ki, rast gəlinmir. Lakin ingilis slenqinin başqa sahələrindən kompüter slenqinə keçmiş sözlər çoxdur. Məsələn, *driver* gənclərin slenqində ‘maqnitofon’ mənasını verir və bu söz kompüter slenqinə keçərək ‘informasiyanı maqnit lentdə saxlayan qurğu’ mənasında işlədilir. Eləcə də, sürücülərin, cinayətkarların və s. slenqindən kompüter slenqinə keçən sözlərə rast gəlinir. Məsələn, *microassembler programmer* ‘mikro

montaj programı', to connect two computers 'iki kompüteri əlaqələndirmək', Pentium-2000 'Pentium-2000' və s [13].

İngilis kompüter slenqində elə sözlər vardır ki, onlar qeyri-peşəkar sahənin realilərini bildirir, lakin, əsasən, kompüter istifadəçiləri tərəfindən işlədilir. Kompüter slenqində danışq dilinin başqa sahələrin (məsələn, jargonun, vulqarizmlərin və s.) vahidlərinə də rast gəlinir ki, bu da onların slenqə göstərdiyi təsirdən xəbər verir. Beləliklə, kompüter slenqi danışq dilinin müxtəlif sahələrinin qarşılıqlı təsirini və bu sahələrin leksik vahidlərinin bir-birinə keçməsinə sübut edən əyani bir nümunədir [4].

Kompüter slenqi aşağıdakı funksiyalara malikdir:

- a) ekspressiv,
- b) emosional-qiyətləndirici,
- c) dəqiqləşdirmə və sistemləşdirmə funksiyası,
- ç) nominativ funksiya.

Kompüter slenqizmlərinin emosional-qiyətləndirici funksiyası üstünlük təşkil edir. Kompüter slenqinin nominativ funksiyası onunla şərtləndirilir ki, kompüter texnologiyasının terminoloji sahəsinin inkişafı (əsasən telekommunikasiya sahəsində) kompüter sahəsinin özünün inkişafından geri qalır və terminologiyanın nominativ funksiyasını slenq öz üzərinə götürür. İngilis kompüter slenqində aşağıdakı əsas semantik-tematik qruplar ayırd edilir:

1. Kompüter sahəsi ilə əlaqəsi olan insan. Kompüter sahəsində nəyəyə üstünlük verən insan,
2. Kompüterlə iş, kompüterlə işləmək sahəsində çətinliklər və uğursuzluq,
3. Kompüterin tərkib hissələri,
4. Program məhsullarının, əmrlərin, faylların adları, kompüter oyunları,
5. İnternet. [6]

Birinci qrupa aid olan sözlər daha çox kontekst daxilində başa düşülə bilər. Belə ki, bu cür söz və ifadələr bir çox sahələrin kompüter mütəxəssislərinin, eləcə də istifadəçilərinin adlandırılmasını əhatə edir. Bu qrup şaxəli sistemə malikdir:

a) peşə terminləri ilə paralel şəkildə işlədilən yumoristik səciyyəli ikinci dərəcəli adlar: *system jock*, *sys-frog*, *softy sözləri* 'sistem xətası' mənasında işlənir.

b) terminologiyada analoqu olmayan və kompüterlə əlaqəli şəxslərin daha dəqiq tipologiyasını göstərən nominasiyalar: *doco*, *netter*, *tourist* sözlərinin hər üçü 'internetdən istifadə edən insan' mənasında işlədilir.

c) qiymətləndirici slenqizmlər: *flamer*, *pain in the net*, *script kiddie*, *read-only user*, *weasel*, *twink* və s. Bu sözlər tipoloji cəhətdən qeyri-peşəkarlıq əlamətlərini ifadə edir. Onların əksi olaraq aşağıdakı sözlər kompüter işində yüksək ustalıq, peşəkarlıq səviyyəsini göstərir: *guru*, *wizard*, *superprogrammer*. *UNIX weenie* ‘hər hansı əməliyyat sisteminin icraçısı’, *middie* və ya *quake* ‘kompüter oyunları həvəskarı’ və s. bu qrup slenqizmlərə aiddir. İngilis kompüter slenqində kompüterlə həddindən artıq maraqlanan insanları ifadə edən sinonimik sözlərə də rast gəlinir: *computer geek*, *gweep* ‘kompüterdən başqa heç nə görməyən, kompüterdən başı xarab olmuş’ və s.

İkinci qrupa daxil olan sözlər insanın kompüterlə əlaqədar gördüyü işi, məsələn, *to beam* ‘elektron poçtu ilə göndərmək’ və kompüterlə bağlı işin icra etməsini bildirən leksemlər, məsələn, *to grovel* ‘proqramın zəif sürətlə, lakin məhsuldar hərəkəti’ni ifadə edir. Bu qrupun bəzi vahidləri mənaca birinci qrupun vahidləri ilə uyğun gəlir.

Beləliklə, müxtəlif tematik qrupların semantik cəhətdən oxşar olan vahidləri bir-biri ilə müxtəlif sistemlərin elementləri kimi, vahid slenq sistemində birləşirlər. İngilis kompüter slenqində həmçinin səhvlər tipologiyası da mövcuddur. Məsələn, “-o” slenq suffiksi vasitəsilə yaranan *thinko*, *braino*, *typo*, *mouso*, *scanno* və s. leksemləri insanın, onun düşüncə tərzinin, çap olunma prosesinin, siçanın və skanerin səhvlərini ifadə edirlər. Bu qrupa kompüterə lazımı tərzdə işlətməyi bacarmayan istifadəçiyə aid sözlər də aiddir, məsələn, *chomper*, *loser* və s.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, ingilis kompüter slenqində məhz bu tematik qrupun leksikası ən geniş yayılmış hesab edilir.

Üçüncü qrup slenqizmlər kompüterin tərkib hissələrinin adlarını əhatə edir. Bütün bu anlayışların terminologiyada paralel analoqları var. Lakin bu qrupa aid olan hər hansı bir sözlə ona uyğun olan termini tutuşdursaq, görürük ki, onlar mənaca tamamilə uyğun gəlsələr də slenqizm əlavə ekspressiv və qiymətləndirici çalarlara malikdir. Burada aparat təchizatının keyfiyyətinin, onun funksionallığının və müasirliyinin qiymətləndirilməsi aparılır: *steam-powered iron* ‘köhnə, lakin keyfiyyətli qurğu’. Qiymətləndirici slenqizmlərdən əlavə bu qrupda ekspressiv vahidlərə də rast gəlinir. Bu, slenqizmlərdən istifadə edənlərin adı sözlərə bir rəngarənglik, yenilik vermək cəhdini əks etdirən söz oyununun nəticəsidir: *toaster* ‘əlavə qurğu’ və s.

Dördüncü qrupa zarafat çalarlı semantikaya malik olan yumoristik sözlər aiddir. Məsələn, *tarball* ‘genişləndirilə bilən fayllar arxivi’, *threefinger salute* ‘yenidən yüklənmə əmri’ və s. Proqram təchizatını ifadə

edən müxtəlif slenqizmlər ifadəli emosional-qiyətləndirici çalara malikdir. Məsələn: *broken – flaky – dodgy – fragile – brittle / solid – robust – bulletproof – armor – plated*. Bu misalda müxtəlif proqramların mənfi və ya müsbət tərəfini bildirmək üçün istifadə olunan sifət-slenqizmlərin siyahısı verilir.

Dördüncü qrupun tematikası həmçinin müxtəlif əməliyyat sistemlərinin adlarını əhatə edir. Kompüter bazarındaki əməliyyat sistemləri arasında ki rəqabət bu cür slenqizmlərin yaranmasına səbəb olmuşdur: *Windows, weenix* və s.

Kompüter oyunlarını bildirən leksika daha dar və məhdud sahəyə malikdir, belə ki, kompüter oyunları ilə məşğul olanlar bu sahədəki slenqizmlərin əksər hissəsini bilmirlər. Yalnız bəzi kompüter oyunları adlarının slenq forması məlumdur: *Dungeon-and-Dragons-like* və s. Bu misaldakı *-like* suffiksi qeyri-ədəbi söz yaradıcılığı elementlərinə nümunədir.

Bu qrupa həmçinin kompüterin, aparatın, proqram təchizatının müxtəlif slenqizmlərlə adlandırılması da aiddir, məsələn, *confuser, fuzball, beige toaster*. Bu misallar kompüterə aid obrazlı və ekspressiv sözlərlə adlandırılmasına bir nümunədir.

İngilis kompüter slenqində bəzi vahidlər kompüterin müəyyən keyfiyyətinə görə fərqləndirilməsini bildirmək üçün əlavə məna yükü daşıyırlar. Məsələn, *toaster-box, bitty-box* ‘köhnə, kiçik kompüter’, *home-box* ‘ev kompüteri’. Onların leksik mənaları kompüter termini ilə uyğun gəlir.

Beşinci qrupa aid olan slenqizmlər dünya şəbəkəsinə - internetə xas olan anlayışları ifadə edir: *cobweb site* ‘köhnə, yeniləşməyən sayt’, *whack-a-mole windows, spam* ‘İnternetdə müxtəlif lazımsız reklam növləri’ və s.

İnternet nisbətən yeni bir sahə olduğu üçün bu qrupa əsasən yeni yaranmış sözlər, yəni slenq-neologizmlər aid edilir. Bəzi hallarda bu sözlər həm yeni, həm də terminologiyada analoqu olmayan yeganə sözlər olur. Məsələn, *ICQ (I seek you), IRC (< Internet Relay Chat), firewall* və s.

Yuxarıda göstərilmiş tematik qruplardan əlavə, ingilis kompüter slenqində “Kompüter cinayətləri” tematik qrupu altında da bəzi söz və ifadələr birləşir (7). Bu qrupa aid olan slenqizmlər məzmunca yad kompüterlərə qeyri-qanuni daxil olma və virusların yayılması problemi ilə bağlıdır. Bu qrupa daxil olan müxtəlif qrammatik kateqoriyalı vahidlər şəxələnmiş bir sistem təşkil edirlər:

- a) yad sistemlərə qeyri-qanuni şəkildə daxil olanlar: *dark-side hacker* ‘sayt oğrusu’ *samurai* ‘qanuni sayt açan’ və s.

- b) internet saytlarını və sistemlərini qeyri-qanuni açmaq üçün proqramlar: *sniffers, exploits, attacks, icebrakers*. Bu proqramlar arasındakı fərq onların təyinatında və yad şəbəkəyə və ya sistemə daxil olmaq üsulundadır.
- c) qeyri-qanuni daxil olma – *social engineering, team attack* və sistemin qəsdən korlanması – *crashing a kernel, smashing a stack, getting root* üsulları.
- d) kompüter virusları – *Trojan horse, Worm*.

Bu qrupa daxil olan elementlər müxtəlif qiymətləndirici konnotasiyaya malikdir ki, bu konnotasiya da müsbət – *samurai*, mənfi – *dark-side hacker* və kinayəli – *script kiddie* çalarlar daşıyır.

İngilis kompüter slenqində elə söz və ifadələr də vardır ki, onlar iş və vəzifə adlarını bildirirlər. Məsələn, *suit, droid* – məmur, *mangler, veeblefester* - idarəçi, *lion food* – İBM-in idarə heyəti və s.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu slenqizmlər, bir növ, peşə adlarını bildirsələr də, peşə slenqi və ya peşə jarqonlarına aid deyillər.

İngilis danışiq dilində müxtəlif peşə və qrup jarqonları ilə ümumi slenq arasında qarşılıqlı mübadilə müşahidə edilir. Kompüter slenqindəki bir çox elementlər dilin başqa qeyri-ədəbi sahələrindən keçmişdir, eləcə də kompüter slenqi özü başqa dil sistemləri üçün yeni sözlər mənbəyi kimi nəzərdən keçirilir. Məsələn, *down* – işsiz, *crash (v)* – ‘sönmək’ < hər hansı bir mexanizm və cihaz haqqında və s.

Kompüter slenqinin xüsusi bir qrupunu akronimlər təşkil edir. Bu, mənşəyinə və yaranma üsuluna görə mürəkkəb şəkildə ixtisar olunmuş ingilis sözləridir:

AFAIK – *as far as I know* ‘bildiyim qədər’,
BTW – *by the way* ‘yeri gəlmişkən’,
FYI – *for your information* ‘məlumatınız olsun ki’,
IMHO – *in my humble opinion* ‘mənim fikrimcə’,
IOW – *in other words* ‘başqa sözlə’,
TTUL – *talk to you later* ‘sonra danışarıq’.

Bu nümunələr kompüter slenqinin digər bir vacib xüsusiyyətini nümayiş etdirir. Kompüter istifadəçilərinin ünsiyyət şəraiti onlarda informasiyanı daha sürətlə alıb-verməyə ehtiyac yaradır və buna görə də onlar dil vasitələrini daha da sadələşdirir, minimallaşdırır və standartlaşdırırlar.

Mürəkkəb yolla qısaldılmış sözlərin yaranması üsulu da maraqlıdır ki, bu üsul zamanı söz ona oxşar şəkildə səslənən hərflərlə və ya rəqəmlərlə əvəz edilir. Məsələn, *IOU* < *I owe you* ‘sənə borcluyam’, *4u* < *for you* ‘sənin

üçün', *2U* < *to you* 'sənə', *CU* < *see you* 'sonra görüşərik', *L&R* < *later* 'sonra', *OIC* < *Oh, I see* 'başla düşürəm' və s. Bu cür ixtisarlar hətta ifadənin ortasında belə işləndikdə böyük hərflərlə yazılır.

İngilis kompüter slenqini nümunələr əsasında təhlil edərək onların funksional xüsusiyyətlərini və yaranma mənbəyini müəyyən etmək daha asan və maraqlıdır. Məsələn: *I've bookmarked the CNN homepage as I use it regularly to get the latest news* < *put it in a list of websites I can access immediately*. 'Mən CNN kanalının səhifəsini əsas səhifə kimi seçmişəm, çünki ən son məlumatları almaq üçün bu səhifədən tez-tez istifadə edirəm' < 'onu mənim tez keçid edə biləcəyim saytlar sırasına qoy'[7]. Bu cümlədəki "bookmark" sözü kitabın lazım olan yerini itirməmək üçün hansısa vərəqini qatlamaq mənasını verir. Bu mənaya analogi olaraq həmin söz İnternetdə hansısa səhifəni yadda saxlamaq mənasını verir. Bu prinsipə uyğun olaraq *page* 'səhifə' (bu cümlədə *homepage* 'əsas səhifə') də kompüter slenqi kimi işlənmişdir.

Başqa bir misal: *She must have changed her e-mail address, the email I sent her bounced (came back to me)*. 'O, elektron poçt ünvanını dəyişməlidir, ona göndərdiyim mail geri qayıtdı' [14, s.90-105.]. *Bounce* slenqizmi kompüter dilinə maliyyə sahəsindən keçmişdir. Maliyyə sahəsində bu termin 'ödəniş edənin hesabında pul olmadığından çekin qaytarılması' deməkdir. Bu termin kompüter jarqonunda sənədlərin, məktublارın qaytarılması prosesinə uyğun olaraq geniş şəkildə işlədilir. Burada terminin bir sahədən o biri sahənin jarqonuna keçməsi aydın şəkildə müşahidə olunur.

Müasir ingilis dili, xüsusilə də danışıq dili, kompüter slenqinin daim yeniləşməsinə dair külli miqdarda nümunələrlə zəngindir. Bu yeniləşmə kompüter texnologiyasının inkişafı, eləcə də dilin özünün inkişafı ilə əlaqədardır.

Kompüterlər həyatımızın ayrılmaz hissəsinə çevrilmişdir. Kompüterlərlə bərabər onlardan istifadə edənlərin dili, bu sahədə yeni yaranmış və yaranmaqda olan söz və ifadələr də həyatımıza daxil olmuşdur. Bu, təbii bir prosesdir – yeni texnologiyalar gündəlik istifadəyə daxil olurlar, ümumişlək dil isə yeni anlayışları izah edəcək leksikaya malik deyildir. Bütün bunlar isə yeni dil vahidlərinin yaranmasına gətirib çıxarır.

Beləliklə, kompüter slenqi – dilin qeyri-rəsmi təbəqəsidir və o, kompüter mütəxəssislərinin peşə fəaliyyəti sahəsindəki obyektləri bildirən sözlərdən ibarətdir. İngilis dilində kompüter slenqi – kompüterlə əlaqəsi olan insanların işlətdikləri adi dil vahidləridir.

Slenqizmlərin əksəriyyəti sözlərin başqa üslubi laylardan keçməsi nəticəsində əmələ gəlir. Çox zaman sözlərin bir üslubi laydan digərinə keçidi tədricən, termindən slenqizmə doğru gedərək baş verir. Terminlər professio-

nalizmlərin, sonra jarqonizmlərin və nəhayət, slenqizmlərin üslubi çalarlılığını əldə edirlər.

Məsələn, terminlərin professionalizmə çevrilməsinə nümunə olaraq kompüterin, “materinka”sını, başqa sözlə, “ana hissə”sini (rus dilində: материнка) göstərmək olar ki, bu söz ingilis dilindəki “motherboard” terminindən yaranmışdır. Burada professionalizmə keçid terminin hərfi mənası əsasında yaranmışdır. Əslində sözün kökü olan “mother”-nın izahı “acting as or providing parental stock – used without reference to sex” (Webster’s Dictionary) kimi verilir, ona görə də ingilisdilli cəmiyyət üçün anlaşılıqdır. Eyni zamanda, bu termindən yaranmış “materinka” professionalizmi hamı üçün deyil, məhz dar çərçivədə olan insanlar üçün, yəni kompüterlə əlaqəsi olan insanlar üçün anlaşılıqdır. Bu da “materinka” sözünün professionalizmlərə aid olduğunu göstərir və, beləliklə də, sözün hərfi məna əsasında terimlərdən professionalizmlərin sırasına keçməsinə müşahidə edirik [14,s.90-105].

Professionalizmlərin və terminlərin slenqizmlərə çevrilməsi halları dildə az rast gəlinir, lakin jarqonizmlərin slenq sözə çevrilməsi tez-tez müşahidə olunan bir haldır. Yenə də qeyd edək ki, kompüter slenqi – ilkin olaraq kompüter istifadəçiləri qrupu tərəfindən işlədilər, lakin sonradan geniş ümumişləklilik qazanmış və normativ ədəbi dilin sözlərinə sinonimik olan dil vahidləridir. Deməli, slenqizmlər jarqonizmlərdən yalnız o xüsusiyyətlə fərqlənirlər ki, slenq sözlər geniş ümumişləklilik qazanmış sözlərdir, jarqonizmlər isə yalnız müəyyən qrup daxilində anlaşılır. Məsələn, *mouse* ‘siçan < idarəetmə qurğusu’ professionalizmi jarqon vasitəsilə ümumişlək slenqizmə keçmişdir və hal-hazırda ədəbi dilə keçməyə meyillidir.

İngilis kompüter slenqində bir çox slenqizmlər metaforikləşmə nəticəsində yaranmışlar, məsələn, *take off* ‘lazım olmayan informasiyanın kompüterin yaddaşından silmək’, *buzz* ‘modem vasitəsilə əlaqə yaratmaq’, *to kill* ‘hər hansı bir əməliyyatı kəsmək’, ‘dayandırmaq’, *to click* ‘səs təqlidi nəticəsində yaranmışdır: siçanın düymələrini basmaq’, *iron* ‘kompüter mənasında’ (burada metonimiyadır).

Sonda onu da qeyd etmək lazımdır ki, kompüter sahəsində familiar slenqizmlərin işlədilməsi insana imkanca ondan üstün olduğu görünən kompüterlər üzərində şüuraltı şəkildə öz üstünlüyünü hiss etmək üçün lazımdır. Informasiya texnologiyası aləminə aid olan realiləri məzəli slenqizmlərlə adlandıran kompüter istifadəçisi kompüterini özündən aşağı səviyyəyə qoyur və onu, bir növ özünə tabe edir. Bu məqam istifadəçi insanla kompüterin sonu görünməyən imkanları arsında olan, bir növ, “konfliktin” özünəməxsus ifadəsidir.

Kompüter slenqində obrazlı vasitələrin, əsasən də metaforanın, daha çox işlədilməsi onunla izah olunur ki, hər bir dilin leksikasının əsasında metafora (ümumiyyətlə, obraz) durur. Lakin müasir ədəbi dildə bir çox sözlər yalnız diaxronik planda metaforik mənaya malikdirlər və onu mürəkkəb etimoloji tədqiqatlar nəticəsində tapmaq olar. Kompüter slenqi isə nisbətən gənc bir sahədir, o, dilin miniatur bir modelidir və buna görə də ona xas olan bir çox xüsusiyyətləri təkrar edir. Slenqin inkişafının indiki mərhələsində obrazlılıqdan geniş istifadə gələcəkdə metaforik mənaların sabitləşməsinə və slenqin, inkişaf edərək, dilin müstəqil və sabit bir üslubuna çevrilməsinə gətirib çıxaracaqdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Chamber's Twentieth Century Dictionary, Edinburgh London, 1965.
2. Dobbins A.C., The Language of the Cultivated, in: Harbrace Guide to Dictionaries 1966.
3. Flexner S.R., Preface, Dictionary of American Slang. New York, 1976.
4. Grattan J.H., On Slang, Cant and Jargon, in: Transactions of the Yorkshire Dialect Society, vol. 5, Yorkshire: 1982.
5. Partridge E. A Dictionary of Slang and Unconventional English, vol. 2, London, 1967.
6. Хомяков В.А. Введение в изучение сленга – основного компонента английского просторечия. Вологда, 1971.
7. New Zealand Oxford Dictionary. Edited by Tony Deverson and Graeme Kennedy. Oxford University Press, 2005.
8. Забело И.В. Некоторые особенности тематической организации лексики компьютерного жаргона, // Филологические науки, № 6, Москва, 2001, с.40-45
9. www.english.language.ru/slang
10. www.oup.com
11. www.peevish.co.uk/slang
12. www.urbanenglish.org/
13. www.wikipedia.org/slang
14. www.worldwidewords.org

Nergiz Salimova

Summary Computer Slangs in Modern English

The article deals with the usage of computer slangs. The words in the computer field are primarily intended to communicate between people who have the same

profession, that is, programmers or simply people who use the computer. At the same time, they are synonymous with vocational terms, but differ from those terms by their emotional tone. Secondly, computer slangs only mean that in the computer world, when a non-computer space is used, their meaning is changed and others can be understood. Thirdly, in this lexicon vulgar words are also encountered.

Наргиз Салимова

Резюме

Компьютерные сленги в современном английском языке

Настоящая статья посвящена проблеме использования компьютерных сленгов. Слова в компьютере, в первую очередь, предназначены для общения между людьми, которые имеют одинаковую профессию, то есть программистами или просто пользователями компьютера. В то же время они являются синонимами профессиональных терминов, но отличаются от терминов своими эмоциональными оттенками. Во-вторых, компьютерные сленги означают только то, что при использовании некомпьютерного пространства их значение меняется, и они могут быть поняты другими. В-третьих, в этой лексике встречаются и вульгаризмы.

Rəyçi: fil.f.d.S.Səlimova

Redaksiyaya daxil olub: 16.06.2020

UOT 81.

Lalə Əfəndiyeva
ADU
lmamedova@yahoo.com

GERMANİSTİKADA SEMANTİK ARAŞDIRMALAR

Açar sözlər: *dil, mətn, semantika, koqnitivlik, dilçilik, leksika.*

Key words: *язык, текст, семантика, когнитивность, лингвистика, лексика.*

Ключевые слова: *language, text, semantics, cognitivism, linguistics, lexicon.*

Germanistika- bu sözün tam mənasında almanca danışan xalqların dilləri, ədəbiyyatı, tarixi, maddi və mənəvi mədəniyyətinin öyrənilməsi ilə bağlı bir sıra elmi fənləri əhatə edir. Bu sahədəki tədqiqatlar, hind-Avropa dilləri dairəsində və müstəqil tarixi inkişafı dövəründə alman dillərinin formalaşma prosesləri və qanunauyğunluqlarını, alman xalqlarının ictimai həyatının müxtəlif mərhələlərində mövcudluq formalarını, müasir alman dillərinin quruluşunu və fəaliyyətini əhatə edir. Linqvistikada germanistika-alman dilinin bütün təzahürləri müstəvisində öyrənilməsi ilə məşğul olan xüsusi dilçiliyin bir sahəsidir [1, s.5-7; 8-16; 33-39].

Germanistikanın problemləri ilə məşğul olan tədqiqatçılar bu dillərdə danışan xalqların tarixindən, müxtəlif ölkələrdə alman dilindən istifadənin sosial qanunlarından, müvafiq ölkələrin tarixən formalaşmış (Almaniya, Avstriya, İsveçrə) mədəniyyətindən, dövlət srukturları idarəçiliyin, sosial-siyasi kursun mental prioritetlərinin xüsusi olaraq öyrənilməsinin vacibliyini iddia edirdilər. Ümumilikdə söhbət german dillərindən getdikdə, ingilis dili daxil olmaqla, Böyük Britaniya, ABŞ, Yeni Zelandiyanında dövlət dilidir.

Göstərilən məqsədlər aşağıdakı məsələlərin araşdırılmasını əhatə edir:

– German dilçiliyinin mövzusunun alman tədqiqatlarının mövcud vəziyyəti baxımından aydınlaşdırılması;

– Dillərarası yazışmaların, onların mənbələrinin və bu sahədə fəaliyyət göstərən qanunların öyrənilməsi; müasir dil üçün təsirləri;

German dillərinin əsas inkişaf mərhələləri ilə tanışlıq, onların müqayisəli tarixi;

– Müasir German dillərinin (ingilis və alman) semantik, praqmatik və idrak aspektlərinin öyrənilməsi;

– Ümumi dil nəzəriyyələrinin German dillərinə tətbiqi: sahə nəzəriyyəsi, mətn nəzəriyyəsi, dilin kommunikativ-funksional aspektləri,

əlaqəli elmlər (idrak və differensial psixologiya, sosiologiya, mədəniyyət-şünaslıq, etnoqrafiya, linqvodidaktika);

– Xarici dillərin tədrisi nəzəriyyəsi və metodikasına dair müasir yerli və xarici ədəbiyyatlarla tanışlıq.

“Germanistikanın aktual problemləri” German dillərinin öyrənilməsində aktual sahəni əks etdirir və buna görə də elmin inkişafı ilə birlikdə daim yenilənir. Germanistikaya aid sinxronik tədqiqatlarda bəzən müvafiq xüsusi problemlərlə ümumi dilçiliyin problemləri arasında bir xətt çəkmək çətindir.

German dilçiliyinin ümumi dilçilik daxilində xüsusi bir ixtisas sahəsi kimi German dilləridir. Alman tədqiqatlarının tarixinə nəzəri tədqiqatlarının əsasını təşkil edən ümumi araşdırmalar və müasir tendensiyaların formalaşmasını izləyən əsərlər daxildir:

- a) Linqvistik praktikanın leksik və diskursiv semantikas.
- b) Koqnitologiya.

German dilçiliyinin ənənəvi metodları dillərin müqayisəli-tarixi və müqayisəli-tipoloji tədqiqi, linqvistik vəziyyət və dil vəziyyəti nəzəriyyəsi, dilin xarici və daxili sistemlərinin qarşılıqlı təsiri problemləri ilə bağlıdır. Son onilliklərdə müasir germanistikada baş verən elmi paradigmalardan dəyişməsinə uyğun olaraq əsas diqqət formal və funksional tədqiqat metodlarının nisbətində, bir dilin kifayət qədər təsvir oluna bilmədiyi ümumi dil müddəalarına əsaslanan antroposentrik yönümlü, izahlı və genişləndirici metodların inkişafına yönəldilmişdir. Bir şəxs tərəfindən dilin öyrənilməsi və istifadəsi ilə əlaqəli hər şey linqvistik tədqiqat mövzusu olmalıdır. German dillərini öyrənmə metodları, xüsusən təsviri metodlardan bəri ümumi dilçilik metodlarının özəl material üzərində əks olunması və tətbiqidir.

German morfoloji sisteminin bir çox xüsusiyyətləri ümumi Hind-Avropa birliyindən miras qalmışdır:

1. Ortaq Hind-Avropa dililərinin flektiv sisteminin dillərindən biri idi.
2. İnkişaf etmiş bir ailə və birləşmə sisteminə sahib idi.
3. İsim və sifətlərdən ibarət idi.

Hind-Avropadakı hal sonluqlarına görə üç növ sonluq var idi: 1) bir ismin və sifətin 2) əvəzlilik növünün 3) 1-ci və 2-ci fərdi əvəzliliklərin, eləcə də refleksiv əvəzliliklərin sonluqları.

XIX əsrdə Hind-Avropa və German dillərinin müqayisəli tədqiqatlarının nəzəriyyəçiləri tərəfindən German dillərinin müqayisəli-tarixi təsvirləri haqqında məlumat verilir: J. Grimm, F. Bopp, R. Rask- bu müəlliflərin əsərlərinin dil əlaqələri ilə bağlı mövqeyini əsaslandırmaq üçün, həm də yaxın dillərdəki faktların müqayisəli-tarixi təhlilinin elmi metodlarının əsaslarını

qoymaq baxımından əhəmiyyəti qeyd edilmişdir. Dil bazası, proto-dil konsepsiyası və müasir German dillərində faktların şərh üçün komparativ üsulun rolu nəzərdən keçirilmişdir. İntellektual sistemlərdə dil fəaliyyətinin modelləşdirilməsi baxımından son illərdə ümumi və German dilçiliyi üzrə müqayisəli-tipoloji planda əsərlər yazılmışdır ki, bu da "dil" və "dil fəaliyyəti" anlayışlarının xüsusiyyətlərinin məcmuəsini yeni bir şəkildə qavramağa və konkret material təqdim etməyə imkan verir [2, s. 46-49].

İki və ya daha çox dilin fenomenləri arasında formal semantik oxşarlıq tapıldıqda, bu cür oxşarlığın səbəbi barədə sual yaranır. Bu ilk növbədə, qədim yunan sözü olan "theós" və "Aztek teotl"- 'tanrı' və ya yapon soku kimi bir təsadüf kimi yozula bilər.

Mütəxəssislər Hind-Avropa dillərini, toxar və het ölü dillərindən başqa 6 əsas qrupa bölürlər.

I. German II. Roman III. Slavyan IV. Hind-Aria V. İran VI.(yunan, alban, erməni)

Son illərdə "dil və kompüter", "dil və mədəniyyətlərarası ünsiyyət", "dil və onun insanlara təsiri" sahələrində araşdırmalar güclənmişdir.

Kompüter lüğətləri, kompüter tərcüməsi proqramları və süni intellekt yaratmaq üçün sözlərin mənalının rəsmiləşdirilmiş, sxematik təsvirləri, dəyişdirilməsi və birləşməsi qaydaları, ifadələr və mətnlərin qurulması qaydaları lazımdır. Bu işlər dilçiliyin əlaqəli sahələrində - psixolinqvistika, hesablama dilçiliyi sahəsində hazırlanır. Bu sahədəki əsas problemlər dilin daxili quruluşunu, idrak və ünsiyyət funksiyalarını necə yerinə yetirməsi ilə bağlıdır.

Semantika dil səviyyəsinin bütün müstəvilərdəki dil vahidlərinin məzmununu tədqiq edən bir sahəsidir. Ənənəvi olaraq leksik və qrammatik semantikalar fərqlənir, leksik mənalılar "həqiqi" kimi şərh olunur, qrammatik mənalılar kategorik və əlaqəli olaraq bölünür. İndiyə qədər semantik paradigmatik məsələlər aktual olaraq qalır.

Bu baxımdan Germanistikaya aid tədqiqatlarda sinxron metodlar mənalının təhlili və müxtəlif qruplara bölünməsi mövcuddur: söz ailələri, leksik-semantik qruplar, tematik və funksional-semantik sahələri.

Mənalının təşkil olunmasının mümkün formalarından biri də statik və dinamik bir təbiətin çərçivələridir (M. Minsky, C. Fillmore). Canlı nitq axınında və ya bir mətndə mənalının öyrənilməsi son illərdə "diskursiv semantika" adını aldı (C. Fillmore, T.A. van Dijk). Koqnitologiyanın əsas müddəaları W. Humboldt, E. Sepir, O. Espersen, B. Russell, A.A. Potebnya, İ.A. Baudouin de Courtenay, L.S. Vigotsky, B. Whorf və başqaları tərəfindən araşdırmışdır. Koqnitiv dilçilik linqvistikada yeni, fəal inkişaf edən bir isti-

qamətdir və dilin idrak funksiyasının həyata keçirilməsi problemləri ilə məşğul olur. Buradakı mərkəzi yer obyektin bir konsepsiya və ya zehni nümayəndəliyi anlayışları dil vasitələri adlanan ümumi kateqoriyalar altında ümumiləşdirilməsi proseduru kimi təsnifat anlayışları ilə tutulur. Məfhumlar və kateqoriyalar, yəni dünya bilikləri yalnız sırf elmi deyil, daha sadə düşüncə prosesləri çərçivəsində insanın dünya ilə qarşılıqlı əlaqəsi prosesində yaranır [3, s. 9-12; 50-52; 276-278].

Müasir German dillərinə aşağıdakılar daxildir:

Qərbi German dilləri:

1. İngilis dili. Böyük Britaniyada, ABŞ-da, Avstraliyada, Yeni Zelandiyada, dövlət diidir, əhalinin böyük əksəriyyətinin dilidir. Kanadada ingilis dili iki rəsmi dildən biridir və əhalinin 40% -i tərəfindən danışılır. Cənubi Afrikada ingilis dili də, Afrikaans (Boer) ilə yanaşı rəsmi dillərdən biridir. İngilis ingilislərin bir çox koloniyalarında və protektoratlarında rəsmi dil idi, əksəriyyətində bir və ya daha çox yerli dili ilə yanaşı, rəsmi dil olaraq qaldı. Afrikada bunlardan təxminən 15-i var - Nigeriya, Qana, Uganda, Keniya, Tanzaniya. Ümumilikdə dünyada 300 milyona yaxın insan ingilis dilində danışır. İngilis dili Birləşmiş Millətlər Təşkilatının 6 rəsmi və işlək dillərindən biridir.

2. Alman dili. Almaniyanın və Avstriyanın milli dilidir, İsveçrənin milli dillərindən biri (fransızca, italyanca və roman dili ilə birlikdə) və Lüksemburqun dillərindən biridir (fransızca və lüksemburqca ilə birlikdə). ABŞ, Rumıniya, Kanada, Cənubi Amerikanın bəzi ölkələrində də yayılmışdır. Ümumilikdə, təxminən 100 milyon insan almanca danışır. (Rusiyada – 1,1 milyon – 1979 sayım) Əsasən Qərbi Alman qəbilələr qrupunun (Franks, Sakslar, Turinq, Aleman, Bavar / Bayuvarlar) ləhcələri əsasında formalaşmışdır.

3. Holland dili. Hollandiyanın və Belçika'nın şimal əyalətlərini birləşdirən Flandriya əhalisinin dili. Ümumilikdə, təxminən 20 milyon insan holland dilində danışır.

4. Yəhudi dili Aşkenazi (məşəyi Alman) yəhudilərinin gündəlik və ədəbi dilidir. 10 - 14-cü əsrlərdə formalaşmışdır. İntensiv qarışıqlığa məruz qalan yüksək alman ləhcələrindən birinə, daha sonra isə slavyanlaşmaya əsaslanır. 19-cu əsrin ikinci yarısında mühacirət Avstriya-Macarıstan və Rusiyadan ABŞ, Kanada, Latin Amerikasına və 1933-cü ildən sonra Böyük Britaniya, Cənubi Afrika və digər ölkələrdə Yəhudi dilinin yayılmasına səbəb oldu. İsraildə İbrani dili tərəfindən sıxışdırılır.

5. Friz dili müstəqil milli dil deyil. Əsasən şifahi ünsiyyət dilidir. Frizcə Hollandiyanın Friesland əyalətinin əhalisi danışır – (təxminən 400.000 nəfər), Almaniyada Sutherlandda (Aşağı Saksoniyada bir bölgə,

təxminən 1000 nəfər) və Şlezviqin şimal-qərbində, Şimali Frisian Adaları və Helgoland adasında da danışılır (təxminən 10.000 nəfər).

Şimali Alman (Skandinaviya) dilləri:

1. İslandiya, Qərbi Skandinaviya dilidir. Bu, 242 min insanın danışdığı İslandiyanın rəsmi dilidir. Əlavə olaraq, Amerika Birləşmiş Ştatları və Kanadada İsland dilində, təxminən 35.000 ana dilində danışan var. İsland dilində demək olar ki, dialektal fərq yoxdur. Üzərindəki ən qədim yazılı abidələr XII əsrin ikinci yarısına, ilk çap olunmuş kitablara - XVI əsrə aiddir. Yazı Köhnə İsland dilinə yaxındır. Bu dilin zəngin bir ədəbi ənənəsi var.

2. Norveç dili. Həm də Qərbi Skandinaviya dilidir. Təxminən 4 milyon insanın danışdığı Norveçin rəsmi dilidir. Norveç dili Qərb və Şərq - iki şivə qrupuna ayrılır [5, s. 100-102].

Alman dillərinin inkişaf tarixi şərti olaraq 3 dövrə bölünür:

Qədim - yazı yaranandan II əsrə qədər - ayrı dillərin formalaşması.

Orta - 12 - 15 əsrlər - Alman dillərində yazıların inkişafı və sosial funksiyalarının genişləndirilməsi

Yeni – XVI əsr - hazırda milli dillərin formalaşması və normallaşdırılması.

German dillərində sözün strukturu və onun morphem quruluşu çox mürəkkəb və müxtəlifdir.

1. Söz ən azı bir morfemli və bir fonemlidir.

Bad, fine, well, do, back

2. Söz iki müstəqil morfemdən ibarət ola bilər.

blackbird, chocolate

Alman dillərində mürəkkəb sözləri tədqiq edən M. Abbasova belə nəticəyə gəlmişdir ki, iki müstəqil morfemli mürəkkəb sözə daha çox klassik ədəbiyyatın dilində rast gəlmək olar.

3. Sözdə ən azı bir leksik morphem olmalıdır.

Zer/brech/lich/keit.

4. Bir sözdə leksik morphem və bir və ya bir neçə asılı qrammatik morfemlər mövcud ola bilər. Məsələn: yuxarıdakılar

/ Zerbrechlichkeit / sözlə / Zer /, /brech/, / lich /, / keit /

Alman dilində söz formalaşmasında mürəkkəblik və düzəliş olan sözlər çox aktivdir [6, 44-54, 60-70].

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Кибрик А.Е. Принципы лингвистических исследований // Моделирование языковой деятельности в умных системах. М., 1987.

2. Friderici A. Wie kommt der Mensch zur Sprache // Deutschland, 1997. № 5. p.46–49.
3. Современное американское языкознание. М., 2002.
4. Касевич В.Б. Семантика. Синтаксис. Морфология. М.: Наука, 1988.
5. Германистика. Германские языки. Немецкий язык // Энциклопедический лингвистический словарь. М., 1990.
6. Галич Г.Г. Гносеологическая категория количества и ее применение в современном немецком языке. Омск, 2002.

Lala Efendiyeva

Summary Semantic research in Germanistics

The Germanic languages are one of numerous branches of the Indo-European family of languages. The Germanic languages come from the most ancient Programmatic language. The relationship of the Germanic languages was revealed and proved by European scientists back in the 16th century.

The languages of the Germanic branch of the Indo-European family of languages can be divided into three groups:

Western.

North (Scandinavian).

Eastern.

The Germanic languages developed as a result of numerous migrations of their speakers and eventually went from tribal dialects to literary languages.

Лала Эфендиева

Резюме Семантические исследования в германистике

Германские языки - одна из многочисленных ветвей индоевропейской семьи языков. Германские языки происходят от древнейшего прагерманского языка. Родство германских языков выявлено и доказано европейскими учеными еще в XVI веке.

Языки германской ветви индоевропейской семьи языков можно разделить на три группы:

Западную.

Северную (скандинавскую).

Восточную.

Германские языки развивались в результате многочисленных переселений их носителей и в итоге прошли путь от племенных диалектов до литературных языков.

Rəyüci: fil.f.d.C.Babayev

Redaksiyaya daxil olub: 24.06.2020

UOT 811.133.1

Pərvanə Xanızadə
ADU
ms_franse@yahoo.com

MÜASİR FRANSIZ DİLİNDƏ HÜQUQİ DİSKURSUN METODOLOJİ NÜVƏSİ

Açar sözlər: *hüquqi diskurs, qanunvericilik aktı, nüvə, leksik-semantik sahə, makro-və mikrosahə.*

Key words: *legal entities, legislative act, the core, lexico-semantic field, macro and micro sphere.*

Ключевые слова: *юридический дискурс, законодательный акт, ядро, лексико-семантическое поле, макро-и микросфера.*

Müasir dövrdə hüquqi diskursun öyrənilməsi son dərəcə aktualıq daşıyır. Bu aktualıq isə elmi və təcrübi maraqlardan irəli gəlir. Tədqiqatımız zamanı hələ də hüquqi diskursla bağlı işlənilməmiş, ağı səhifələrin qaldığıнын şahidi olduq. Əslində hüquqi sənədin mətni elə hüquqi diskursun nüvəsi deməkdir. Tədqiqatın vəzifəsi hüquqi diskurs terminlərinin ümumi diskurs nəzəriyyəsi altında təhlilindən ibarətdir. Tədqiqatın əsas məqsədini də elə bu terminlərin işlənmə dairəsi və təhlili təşkil edir.

Hüquqi tənzimlənmə hüquqi normativ aktların köməyi ilə həyata keçirilir. Bu zaman 3 normativ fəaliyyət nəzərdə tutulur: *icazə, qadağa və məcburiyyət*. Sadalananlar linqvistik texnikanın köməyi ilə verballaşır. Fransız dilində verballaşma aşağıda göstərilən formalarda reallaşa bilər:

1. Leksik baxımdan: *instituer-yaratmaq, constituer-təşkil etmək, établir-qurmaq* kimi felləri misal göstərmək olar.
2. Qrammatik baxımdan: məchul növlü konstruksiyalardan istifadə.
3. Şəxssiz formalardan istifadə: *Il est institué une citoyenneté de l'Union-İttifaq vətəndaşlığı yaradılır.*
4. Être+able sonluqlu sifət konstruksiyaları: “*Chaque contribuable est imposable à l'impôt sur le revenu*”-*Hər bir vergi ödəyicisi gəlir vergisinə cəlb olunma bilər.* Bu zaman tərcümə edərkən “bilər”+“cəlb olunmaq” felini və *able* sonluqlu sifət əslində *peut être imposé* fel formasıdır. Lakin hüquqi diskurs zamanı nümunədəki forma daha geniş tətbiq olunur.

5. *Faire l'objet de* -“nəyinsə obyektə olmaq” konstruksiyası. Məsələn: *Les époux font l'objet d'impositions distinctes*-Evli cütlüklər müxtəlif vergi tutulmalarını ödəmək məcburiyyəti altında qalırlar.

Ümumi hüquqi anlayışların metodoloji əsasını *prinsiplər, iyerarxiya və bütövlük* təşkil edir. Əsasını Avropa Birliyinin hüquq sistemi təşkil edən prinsiplər Fransanın daxili hüquq sistemi ilə eynilik təşkil etmir. Belə ki Avropa Birliyinin hüquq sistemi özündə dövlətləri birləşdirən inteqrasiya yönümlü təhsil sistemidir. Avropa Birliyinin hüquq sisteminin əsas xüsusiyyəti özündə hüquqi-lingvistik bilgiləri cəmləşdirmiş olmasıdır. Buraya həmçinin multilingvizm və multihüquq sistemlərini də əlavə etmək lazımdır [1, 10]. Prinsiplər verballaşmış şəkildə, həmçinin də eyhamla deyilmiş formada ola bilər. Məsələn, Lissabon sazişində 2 prinsip qeydə alınmışdır. Bunlar subsidiarlıq və mütənasiblik prinsipləridir. Qanunun aliliyi prinsipi xüsusi olaraq razılaşıdırılmır, amma ona tez-tez məhkəmə tərəfindən istinad edilir. Bütün hüquqi sistemlər tənzimlənmə üçün nəzərdə tutulmuşdur. Hüquqi tənzimlənmənin metodları özünü hüquq normalarının ictimai münasibətlərə, insanların davranışına təsiri zamanı göstərir. Hüquqi tənzimlənmə hüquqi-normativ aktların köməyi ilə həyata keçmiş olur ki, onlar da *icazə, məcburiyyət və qadağa* kimi normativ mənalarına görə təsnifat olunur. Bu qeyd olunanların fransız dilində konkret tərtibat qaydaları mövcuddur.

Fransız dilində mümkünlüyü ifadə etmənin bir çox sinonim ekvivalentləri mövcuddur. Mümkünlüyü ifadə edən konstruksiyalar bunlardır: *être capable de, à même de, apte à, en état de, en mesure de, de nature à*, həmçinin *-able, -ible, -uble* kimi suffikslərin köməyi ilə feldən yaranan sifətlərlə *visible, jouable*, eləcə də *savoir-bilmək* feli conditionaldə (şərt budaq cümləsi) xüsusi ilə də onun inkar formasında olarsa. *Je ne saurais vous le dire*-Mən bunu sizə deyə bilmərəm. Ümumiyyətlə, *-able, -ible, -uble* suffiksli sifətlər hüquqi diskursda çox istifadə olunur. Məsələn: *être susceptible de recours-etiraz etmək*. Buna biz Lissabon sazişində də rast gələ bilərik. Sadalananlar arasında hüquqi ideyanı ifadə edən yeganə fel *pouvoir* felidir. *Le contribuable peut réclamer une imposition distincte*-Vergi ödəyiciləri ayrıca vergitutma tələb edə bilərlər [2, s.33].

Fransa konstitusiyasında icazə maddələrinin sayı qadağa xarakterli maddələrin sayından çoxdur ki, bunlar da *pouvoir* felinin köməyi ilə öz əksini tapır. Məsələn: *Le Président peut soumettre à référendum tout projet de loi*-Prezident istənilən qanun layihəsini referenduma verə bilər. Həmçinin *autoriser-icazə vermək* feli də daha çox işlənənlər sırasındadır. Lakin *autoriser* feli hakim orqan tərəfindən verilən icazəni nəzərdə tutur. *Pouvoir*

feli isə şəxsin icazəsinə işarədir. Fransız dilində məcburiyyət ifadə edən fəllər və feli konstruksiyalar bunlardır: *devoir(-mali,-məli, être-olmaq, entraîné-səbəb olmaq* və s. Fransa konstitusiyasında məcburiyyət ifadə etmək üçün müxtəlif üsullardan istifadə olunur.

Məsələn: *Le Conseil Constitutionnel doit statuer... Konstitusiya Şurası (bizim Konstitusiya məhkəməsi ilə eynilik təşkil edir) qərar verməlidir. Les décisions du Conseil Constitutionnel s'imposent aux pouvoirs publics-Konstitusiya Şurasının qərarları dövlət orqanları üçün məcburidir.* Gördüyümüz kimi, hüquqi mətnin mövzusunda asılı olaraq məcburiyyəti müxtəlif formada əks etdirmək olar. Hər iki cümlədə məcburiyyət ideyası olmasına baxmayaraq birinci cümlənin nüvəsini *-mali, -məli* şəkilçilərindən biri, ikincisini isə “məcbur olmaq” feli təşkil etmişdir.

Hüquqi sahənin leksik-semantik nüvəsini xüsusi termin və ifadələr təşkil edir ki, bunlardan da bir neçəsini misal göstərmək istərdik: *le code penal-cinayət məəcəlləsi, personnes morales-hüquqi şəxs, les procédures-protokollar, le droit commun-cinayət hüququ.* Terminlərə gəldikdə isə *les personnes morales-hüquqi şəxs, le delinquant-cinayətkar.* Terminoloji ifadələrdən isə *la présente loi-cari qanun, le code penal-cinayət məəcəlləsi.* Yuxarıda sadalananlardan bu qənaətə gəlmək olar ki, hüquqi leksik-semantik mikrosahə özündə “cəza” mikrosahəsini də cəmləşdirmiş olur. “Cəza” mikrosahəsini təşkil edən bütün leksik vahidlər hüquqi mikrosahənin tərkib hissəsidir.

Ticari münasibətlərin leksik-semantik makrosahəsində iki mikrosahənin olduğuna rast gəlmək olar. Bunlar “pul” və “ticari münasibətlərin subyekti” mikrosahələridir. “Pul” mikrosahəsinə *une rémunération-mükafat, des dommages et intérêts-kompensasiya (ziyanın ödənilməsi), le montant-məbləğ* və s. kimi sözlər daxildir. “Ticari münasibətlərin subyekti”nə isə *un commissaire aux comptes-audit-mühasib, les juges d'instance-küçük instansiya məhkəməsinin hakimi (üzvü)* kimi söz və ifadələr daxildir. Bəzən hər hansısa bir mikrosahənin digər bir makrosahənin tərkibində kəsişməsi halına da rast gəlmək olar. Bu zaman bu sahələrdən birinin müəyyən tərkib hissəsi digərinin tərkib hissəsinə daxil olmur. Ticari münasibətlərin mövzusu bütün qanunvericilik aktları üçün mütləq hesab edilə bilməz. Bu səbəbdən də “ticari münasibətlər”in makrosahəsi yalnız “müəllif hüquqlarının müdafiəsi” qanunu üçün xarakterikdir.

Qanunvericilik aktları üçün terminlərdən geniş istifadə xarakterikdir. Tədqiq etdiyimiz materialda hüquqi və ticari terminləri nəzərdən keçirərkən üstünlüyün daha çox hüquqi terminlərdə olduğunun şahidi oluruq. Hüquqi

və ticari terminlərin istifadəsi qanunvericilik aktının mövzusunda asılıdır. Terminlər özlərində mürəkkəb söz birləşmələrini əks etdirmiş olur. Hüquqi mətnlərdə terminlərdən istifadə onunla izah olunur ki, terminoloji leksika dəqiq və məlumatverici xarakterə malikdir. Məhz bu səbəbdəndir ki, qanunvericilik aktlarındakı terminləri digər bir sözlə əvəz etmək mümkün olmur. Onlar fikri lakonik və dəqiq ifadə etməyə imkan verirlər. Bu zaman sözü gedən termini sinonimi ilə əvəz etmək mümkün deyil, çünki o bir məna ifadə edir və əvəzedicisi olmur. Bu zaman ümumişlək leksikaya terminoloji leksikadan daha çox rast gəlinir. Bu onunla izah olunur ki, mövcud qanunvericilik aktlarının ünvanlandığı şəxslər böyük xalq kütləsidir. Bu baxımdan da qeyd etmək lazımdır ki, qanunvericilik aktlarının ən geniş leksik-semantik makrosahəsini “hüquqi münasibətlər” sahəsi təşkil edir. Məsələn, “Qaçqınların statusu ilə bağlı qətnamə”də aşağıda sadalanan leksik-semantik makrosahəyə aid sözləri görmək olar: “*hüquq*”, “*qaçqınlar*” və s. Qanunvericilik aktlarındakı terminlər və hüquqi ifadələr ümumi leksikanın 19%-ni təşkil edir. Sözü gedən aktlarda yalnız bir latın mənşəli söz görmək olar ki, bu da *judicatum solvi- məhkəmə xərclərinin ödənilməsinin təmin olunması* [4].

Qanunvericilik aktlarını özündə əks etdirən mətnlər üçün individuallaşma yaddır. Antroponimik leksika qanunvericilik aktlarında özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir. Hüquqi mətnlərdə başlıca rol oynayan və bu mətnlərin əsas nüvəsini təşkil edənələr hüquqi və fiziki şəxslərdir. Belə adlandırma bilavasitə onların icra etdikləri funksiya ilə bağlıdır. Antroponimik leksika mürəkkəb və sadə isimlərlə ifadə oluna bilər.

Fransız dilinin qanunvericilik aktlarının tərkibindəki əksər feli ifadələrdəki fellər zəif mənaya malik olur. Bu, hüquqi diskursun əsas xüsusiyyətlərindən biridir.

Məsələn: *prendre une résolution-qərar qəbul etmək, demander la permission-icazə almaq və s.*

Bütün bu söylənilənlərdən belə qənaətə gəlmək olar ki, qanunvericilik aktları üçün ciddi məntiqi struktur xarakterikdir. Hər bir qanunvericilik aktının isə nüvəsini təşkil edən əsas elementlər vardır ki, bunlar da bir neçə alt elementlərə, alt qruplara bölünərək sonda bütöv və tam bir hüquqi mətn təşkil etmiş olur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Жгенти В.Г. Семантическое поле как принцип исследования словесных значений (Автореф дис, канд, филол. наук) Тбилиси, 1983 - 26с
2. Карпусь И.А. Французский деловой язык, Киев, 2004. - 188с.

3. http://www.droit.pratique.fr/dictionnaire_juridique.php
4. http://www.lexilogos.com/francais_langue_dictionnaires.htm

Parvana Xanizade

Summary

Methodological core of legal discourse in modern French language

The present article deals with French legal discourse and its macro and micro spheres, which are its principal core. Considering the material which consists of legal and trade terms we could witness that legal terms have dominated. Summarizing the investigation we found out that the core of these texts are individuals and legal entities.

Парвана Ханьзада

Резюме

Методологическое ядро юридического дискурса в современном французском языке

Данная статья посвящена французскому юридическому дискурсу, а также макро и микрополям, которые составляют его основное ядро. При исследовании материала, состоящего из юридических и торговых терминов, становится очевидно, что преимущество принадлежит в основном юридическим терминам. Исследование примеров юридического дискурса во французском языке приводит к выводу, что составляющим ядром в данных текстах являются юридические и физические лица.

Rəyçi: fil.f.d.N.Seyidova

Redaksiyaya daxil olub: 22.06.2020

UOT 81.374

Sabir Əliyev

ADU

sabir.aliyev.1992@mail.ru

BƏDİİ TƏRCÜMƏDƏ ADEKVATLIQ PROBLEMİ (İngilis dilindən Azərbaycan dilinə olunmuş tərcümələr əsasında)

Açar sözlər: *bədii tərcümə, adekvatlıq, mahiyyət, fərqlər, bədii ədəbiyyat.*

Key words: *literary translation, adequacy, essence, differences, fiction.*

Ключевые слова: *художественный перевод, адекватность, сущность, различия, художественная литература.*

Dəqiqlik, uyğunluq və aydınlıq kimi anlayışlar həmişə tərcüməçiləri düşündürən məsələlər olmuşdur. Son illər tərcümə nəzəriyyəçiləri dəqiq və ya ekvivalent tərcümə anlayışından daha çox adekvat tərcümə anlayışının tədqiqinə diqqət edirlər. Bu da təbiidir. Dəqiq və ya ekvivalent tərcümənin həmişə mümkün olması sual yaradır. Mətnin mövzusunu (subject matter) və konteksti də nəzərə alıqda söyləmək olar ki, uyğunluq və ya adekvatlıq termini tərcümə prosesi üçün daha aktualdır [2, s.10]. Bu yanaşmanın tərəfdarı olan dilçilərdən biri V.N.Komissarov ekvivalentlik və adekvatlıq anlayışlarının bir-birindən fərqləndiyini bildirmişdir. Adekvatlığın daha geniş anlayış olduğunu vurğulamış və adekvat tərcüməyə daha yaxşı tərcümə kimi yanaşmışdır. Ekvivalent tərcüməni məxəz və hədəf mətnlərdə dil vahidlərinin eyniliyi kimi adlandırmışdır. Adekvat tərcüməni mütərcim tərəfindən orijinalın əsas məzmununun, məxəz dildəki təəssüratın tərcümə dilinə transformasiyası kimi qiymətləndirmişdir. Adekvatlıq bir növ nisbi uyğunluq kimi anlaşıla bilər. Adekvatlıq anlayışı mütərcimə məxəz və hədəf mətnlər arasında bir növ “kompromis” tapmağa imkan verir. Adekvatlıq tərcümə prosesidir, məxəz və hədəf mətnlər arasındakı uyğunluqdur. Orijinal ilə tərcümə variantı arasında uyğunluq dedikdə, mənanın üst-üstə düşməsi nəzərdə tutulur [10, s.92].

Bildiyimiz kimi, bir-birinin eyni olan iki dil yoxdur. Dillər müəyyən simvollarla verilən söz, cümlə və ya ifadələrin işlənmə yeri və kəsb etdikləri mənaları ilə bir-birindən fərqlənirlər. Buna görə də dillər arasında tam uyğunluq ola bilməz. Təbii olaraq, məxəz mətn ilə tərcümə mətninin bütün incəlikləri, dəqiqliyi eyni ola bilməz. Ümumi məzmun və orijinalın yaratdığı təsir hədəf mətndə də əksini tapa bilirsə, bunu adekvat tərcümə adlandırmaq olar. Təfərrüatlar, müəyyən xırdalıqlar tərcümə mətnində öz əksini tapmaya

da bilər. Lakin, bu, ümumi məzmunu, mənaya xələl gətirməməlidir. A.A.Smirnov tərcümə ilə bağlı yazdığı məqaləsində qeyd edirdi ki, “Müəllifin ifadə etmək istədiyi ideya, niyyət hədəf mətnində də əksini tapırsa bunun adekvat tərcümə olduğunu söyləmək olar” [5, s.126].

“Ekvivalentlik” termini XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində yaranmışdır. Ekvivalentlik anlayışı ilk dəfə alman tərcüməşünasları K.Rays və Q.Vermer tərəfindən irəli sürülmüşdür. Bu anlayış tərcüməyə funksional yanaşma əsasında meydana gəlmişdir. XX əsrdən etibarən isə ekvivalentlik anlayışı tərcümə nəzəriyyəsində daha geniş şəkildə istifadə olunmağa başlanmışdır. Dövrünün ən görkəmli amerikalı tərcümə nəzəriyyəçilərindən biri olan, İncili latın dilindən ingilis dilinə tərcümə edən Eugene Nida ekvivalentliyin iki növünü qeyd etmişdir: formal və dinamik ekvivalentlik. Görkəmli alimin bildirdiyi kimi, formal ekvivalentlik orijinala yönümlüdür və məxəz dildəki sözlərin hədəf dildə forma və qrammatik cəhətdən uyğunluğunu tələb edir. Dinamik ekvivalentlik isə hədəf yönümlüdür və orijinalın oxşar təəssüratının tərcümə dilində yaradılmasını nəzərdə tutur [11, s.127]. Amerikalı dilçi, tərcüməşünas Eugene Nidanın ekvivalentlik anlayışı və növləri haqqında araşdırmalarının əsasında Amerika tərcüməşünaslarının ondan öncə apardıqları tədqiqatlar durur. Digər məşhur amerikalı dilçisi Corc Kasaqrande tərcüməşünaslığa “tam ekvivalentlik” anlayışını gətirmişdir. Tərcüməşünaslar bildirirlər ki, tam ekvivalentliyə nail olmaq üçün məxəz və hədəf dillər arasında bütün səviyyələrdə uyğunluq olmalıdır. Ekvivalentlik tərcümə prosesinin nəticəsidir. Ekvivalent tərcümə ekvivalentlərə əsaslanan, onlar əsasında yaranan tərcümədir. Bu isə heç də həmişə mümkün deyil. Dillərarasındakı struktur, fonetik, leksik, qrammatik, etno-kulturoloji və üslub fərqlərini nəzərə alaraq adekvat tərcümə daha optimal tərcümə hesab edilə bilər [9, s.48]. Burada əsas məqsəd hədəf dilin normalarına riayət etməklə məxəz mətnin məzmununa dəyişiklik etmədən onun tərcümə dilinə transformasiyasıdır. Adekvat tərcümə orijinaldakı ümumi mənanın, məzmunun hədəf dildə də oxşar təsir yaratmağı anlamına gəlir. Məxəz mətnində işlənen söz və ifadələrin kontekst daxilindəki mənalarına uyğun hədəf dildə münasib qarşılıqlarının tapılması hesab edilir. Tərcüməçi formal və semantik adekvatlıqdan yararlanmaqla tərcümədə şərhələrə, qeydlərə yer ayırmaqla orijinalın mahiyyətini, ruhunu hədəf dildə ifadə etmiş olur [8, s.78].

Bədii tərcümə sahəsi tərcümə nəzəriyyəsində ən çətin sahələrdən biri sayılır. Bədii əsəri tərcümə edən mütərcim qarşısında həmişə iki məsələ dayanır: müəllifin üslubunu, orijinalın dilini qoruyub saxlamaqla hədəf dilin normalarına uyğun tərcümə etmək. Bədii əsər öz estetik təsirinin, obrazlı-

lığının, bədii təsvir vasitələrinin zəngin olması ilə seçilir. Əsərdəki obrazlılığı, təhkiyə üslubunu çatdırmaq və optimal variantı tapmaq məqsədilə transformasiyanın müxtəlif növlərindən istifadə olunur. Müxtəlif mətnlərin tərcüməsində dillərin lüğət tərkibi fərqləndiyi halda və ya konkret kontekstə uyğun olmadıqda transformasiya növləri tərcümə vasitəsi kimi tətbiq olunur. Bədii ədəbiyyat nümunələrinin tərcüməsi mütərcimdən xüsusi peşəkarlıq tələb edir. Bədii əsərləri tərcümə etdikdə məxəz və hədəf mətnlər arasında adekvatlığa nail olmaq üçün tərcüməçi oxşar təəssürat prinsipinə əsaslanmalıdır. Əsərin orijinalı ilə tanış olan oxucu hansı hissləri yaşayırsa, tərcümə variantını oxuduqda da oxşar duyğular ilə qarşılaşmalıdır [1, s.97]. Metyu Arnold bildirdi ki, tərcümə, orijinal kimi, oxucuda eyni və ya ona yaxın bir təəssüratı yaratmalıdır. Noks qeyd edirdi ki, tərcümə variantı, orijinal kimi, maraqlı oxunmalıdır və oxucu ondan həzz almalıdır. Bir-birinin eyni olan iki dil olmadığından onların lüğət tərkibi və ifadə tərzini fərqlənir. Məxəz dildə olan ifadə, birləşmə və ya kultural termin hədəf dildə olmaya bilər. Orijinalın bütün xüsusiyyətlərini tərcümə dilinə çevirmək, tam uyğunluğa nail olmaq mümkün olmur. Lakin, mütərcim orijinaldakı mənanın və əsərin ruhunun adekvatını yarada bilər. Buna nail olmaq üçün tərcüməçi bədii əsərləri tərcümə edərkən yazıçının üslubuna, leksikasına, orijinaldakı obrazların nitqinə diqqət yetirməli və tərcümə variantında da həmin personajları və onların ifadə tərzini yaratmağa çalışmalıdır. Belə olduqda mütərcim hədəf dil oxucusunda orijinalın adekvat təəssüratını yarada bilər [11, s.128].

Amerikalı yazıçı Cek Londonun “The Call of the Wild” (Əcdadların harayı) əsəri ingilis dilindən Azərbaycan dilinə Seyran Şiriyev tərəfindən tərcümə edilmişdir. Mütərcim orijinaldan Azərbaycan dilinə tərcümə etdikdə adekvatlığa nail olmağa çalışmışdır. Əsərin mütərcim tərəfindən tərcümə edilmiş hissələrində məxəz və hədəf mətnlər arasında rast gəlinən adekvatlığa nəzər yetirək:

Buck did not read the newspapers, or **he would have known that trouble was brewing, not alone for himself**, but for every tidewater dog, strong of muscle and with warm, long hair, from Puget Sound to San Diego [6, s.5].

Bak qəzet oxumurdu. **Hardan biləydi ki, təkə onu yox**, Pyucet-Saunt körfəzindən San Diyeqoya qədər böyük ərazidə yaşayan güclü və uzun tüklü sahil itlərinin hamısını **müdhış bir təhlükə gözləyir** [3, s.13].

Tərcümə olunmuş bu hissədə ingilis dilindəki “brew” feli Azərbaycan dilinə “yetişmək”, “hazır olmaq”, “dəmləmək”, “təşkil etmək”, “düzəltmək” kimi hərfi mənalarında tərcümə edilməmişdir. Tərcüməçi məhz kontekstual mənadan çıxış edərək orijinaldakı mənanın hədəf dildəki adekvat qarşılığına müvəffəq olmuşdur. “He would have known that” ifadəsi də Azərbaycan di-

linə “hardan biləydi ki” şəklində kontekstual mənadan yararlanmaqla adekvat transformasiya edilmişdir.

Because men, groping in the Arctic darkness, had found a yellow metal, and because **steamship** and transportation companies **were booming the find, thousands of men were rushing into the Northland** [6, s.5].

Arktikanın qütb qaranlığında eşələnən adamlar orada sarı metal tapmış, **gəmi** və nəqliyyat kompaniyaları **bu tapıntı barədə aləmə car çəkmiş** və **minlərlə adam Şimala can atmağa başlamışdı** [3, s.13].

Qeyd olunan hissənin təhlilindən aydın olur ki, **because men, groping in the Arctic darkness** ifadəsi Azərbaycan dilinə **Arktikanın qütb qaranlığında eşələnən adamlar** kimi tərcümə edilmişdir. Halbuki mütərcim **Arktikanın qütb qaranlığında axtarış edən adamlar** kimi tərcümə edə bilərdi. Lakin, tərcüməçi ingilis dilindəki ifadənin hədəf dildəki adekvatından istifadə etmişdir. İngilis dilindəki dəniz paroxodu (steamship) ifadəsi konkret bir gəmi növüdür və digər gəmilərdən fərqli funksiyanı yerinə yetirir, tərcüməçi isə əsərdə ümumi məzmunundan çıxış edərək gəmi sözünü işlətməmişdir. Eyni zamanda, transportation companies **were booming the find** ifadəsi Azərbaycan dilinə nəqliyyat kompaniyaları **bu tapıntı barədə aləmə car çəkmiş, thousands of men were rushing into the Northland** ifadəsi isə hədəf dilə **minlərlə adam Şimala can atmağa başlamışdı** kimi tərcümə edilərək adekvat təsir yaradılmışdır.

The driver went about his work, and he called to Buck when he was ready to put him in his old place in front of Dave [6, s.23].

Kayur öz işi ilə **məşğul idi**. O, Bakı köhnə yerinə, Deyvin qabağında qoşmaq üçün çağırırdı [3, s.31].

Müəllif ifadə etmək istədiyi fikri mürəkkəb cümlə şəklində yazmış, mütərcim isə hədəf dilə tərcümədə həmin ideyanı iki sadə cümlə kimi tərcümə etmişdir. İngilis dilindəki “driver” sözünün qarşılığı Azərbaycan dilində “sürücü” sözdür, lakin bu, ümumi mənə ifadə edir. Hansı nəqliyyat vasitəsinə idarə edən şəxs olduğu bilinmir. Bu mənada mütərcim “kayur” sözünü işlətməklə bunun bir-birinə bağlanmış itlərdən ibarət qoşqunu idarə edən şəxsin (sürücünün) olduğu anlaşılır. Beləliklə, tərcüməçi hədəf dildə adekvat təsir yarada bilmişdir.

Dave and Sol-leks did not mind the change in leadership. **It was none of their business** [6, s.18].

Deyv və Solleks rəhbərlikdəki dəyişikliyə **qarşı çıxmırdı**. **Onların vəzifəsi işləməkdə** [3, s.26].

Mütərcim orijinaldakı “did not mind” (etiraz etmirdi) və “It was none of their business” (Onların işi deyildi) ifadələrini Azərbaycan dilinə müvafiq

olaraq “qarşı çıxmırdı” və “Onların vəzifəsi işləməkdə” kimi tərcümə etmişdi. Beləliklə, tərcüməçi ekvivalentliyə yox, adekvatlığa əsaslanmışdır.

Məşhur ingilis yazıçısı Culian Barnsın Buker mükafatına layiq görülmüş “The Sense of an Ending” (Aqibət duyğusu) əsəri tərcüməçi Seyfəddin Hüseynli tərəfindən Azərbaycan dilinə tərcümə edilmişdir. Orijinal ilə tərcümə variantı arasında rast gəlinən adekvatlığa nəzər yetirək:

bathwater **long gone cold** behind a locked door [7, s.10]

bağlı qapı onun da arxasında **çoxdan soyumuş** suyla dolu vanna [4, s.21]

This last isn't something I actually saw, **but what you end up remembering isn't always the same as what you have witnessed** [7, s.10]

Sözün açığı, sonuncunu mən özüm görməmişəm, **ancaq yadımızda yalnız gördüklərimiz qalmır ki...**[4, s.21]

Is there anything **more plausible** than a second hand? And yet it takes only the smallest pleasure or pain **to teach us time's malleability** [7, s.11]

Saniyə əqrəbindən **daha hökmlü** nəşə varmı? Ancaq ani bir sevinc, yaxud öləri bir kədər sayəsində **anlayırıq ki, əslində, zaman xeyli üzüyoladır** [4, s.22]

“Shall we start with you, Finn? Put simply, what would you say this poem is about?” **Adrian looked up from his desk.** “Eros and Thanatos, sir.” “Hmm. Go on.” [7, s.16]

Gəlin sizdən başlayaq, Finn. Bu əsərin məğzini sadə şəkildə necə açıqlayardınız? **Adrian baxışlarını partadan qaldırdı.** Eros və Tanatos, ser. Hmm...Sonra ...[4, s.27]

Tərcüməçi orijinalın məzmununun və ifadə tərzinin tərcümə variantında adekvatını yarada bilmişdir. Müəllifin özünəməxsus ifadə tərzinə baxmayaraq, mütərcim əsərdəki ruhu, ifadə tərzini Azərbaycan dilində oxucuya ötürə bilmişdir. Tərcüməçi cümlələrin birində orijinalın təsir gücünü uyğun şəkildə ifadə etmək və məxəz mətndəki adekvat təsiri yarada bilmək üçün transformasiyanın əlavə etmə üsulundan istifadə etmişdir. Halbuki, müəllif orijinalda belə ifadə (sözün açığı) işlətməmişdir. Tərcüməçi orijinaldakı cümlənin ümumi məzmunundan çıxış edərək tərcümə variantında əlavədən istifadə etmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, adekvatlıq daha optimal tərcümə variantıdır. Hədəf dildə hər hansı bir ifadənin, birləşmənin ekvivalenti olmasa belə tərcüməçi həmişə adekvatlıqdan istifadə edə bilər. Adekvatlıq daha geniş anlayışdır. Müəllifin əsərdə ifadə etmək istədiyi mənanın, məzmunun, ideyanın adekvat transformasiyası mümkündür. Əsərlərdən seçilmiş hissələrin təhlilindən aydın olur ki, orijinaldan Azərbaycan dilinə tərcümə edərkən mütərcimlər məhz adekvat tərcüməyə üstünlük vermişlər. Nəticə etibarilə, transformasiya zamanı dillər arasında adekvatlığa nail olunmuşdur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Abdullayeva F. Peşəkar tərcümənin əsasları. Bakı: “UniPrint,” 2010.
2. Bayramov Q.H. Tərcümə sənəti. Bakı: “OKA Ofset” nəşriyyatı, 2008.
3. Cek London. Seçilmiş əsərləri. Bakı: “Öndər” nəşriyyatı, 2005.
4. Culian Barns. Aqibət duyğusu. Bakı: “TEAS Press,” 2017.
5. Федоров А. В. Основы общей теории перевода. Москва: “Высшая Школа,” 1983.
6. Jack London. The Call of the Wild. “Elegant Books”. 1903, 85 p.
7. Julian Barnes. The Sense of an Ending. New York: “Random House,” 2011
8. M.Baker. Routledge Encyclopedia of Translation Studies. London: “Routledge,” 1998.
9. Newmark P. A textbook of translation. London: “Prentice Hall,” 1988.
10. Швейцер А.Д. Теория перевода. Москва: “Наука” 1988.
11. Venuti Lawrence. The Translation Studies Reader. London: “Routledge,” 2000.

SabirAliyev

Summary

Problem of Adequacy in Literary Translation (on the basis of translations from English into Azerbaijani)

The Article deals with the problem of adequacy in literary translation. It stresses the essence of adequacy in translation, discovers the differences between the adequacy and equivalence as well as displays the ways how to achieve adequacy on the basis of the instances of the translations from English into Azerbaijani. Besides, the article emphasizes the role of adequacy in translation of the fiction.

Сабир Алиев

Резюме

Проблема адекватности художественного перевода (на основе переводов с английского языка на азербайджанский)

В статье рассмотрена проблема адекватности художественного перевода. Акцентируется сущность адекватности перевода, раскрываются различия между адекватностью и эквивалентностью, а также показаны пути достижения адекватности на примерах переводов с английского языка на азербайджанский. Кроме того, в статье подчеркивается роль адекватности при переводе художественной литературы.

Rəyçi: prof. Q.Bayramov

Redaksiyaya daxil olub: 27.06.2020

ƏDƏBİYYAT

UOT 821.111(73)

Səbriyyə İsmizadə
ADU
sabriyya@inbox.ru

TED ÇANIN “SƏNİN HƏYAT TARİXÇƏN” ƏSƏRİNDƏ ELMİ FANTASTİKA

Açar sözlər: *elmi fantastika, Asiyalı amerikan, dilçilik, heptapod, zaman amili.*

Key words: *science fiction, Asian American, linguistics, heptapod, time factor.*

Ключевые слова: *научная фантастика, американец азиатского происхождения, лингвистика, гептапод, фактор времени.*

Texnologiyanın sürətlə inkişaf etdiyi, reallıqdan çox fantastik xəyalların cazibədar olduğu XX əsr təlatümlü dövr olmaqla yanaşı, ədəbiyyat tarixində yeni-yeni ədəbi istiqamətlərin və janrların möhkəmlənməsi ilə də yadda qaldı. Bəşər tarixinin hələ qədim dövrlərindən müxtəlif aləmlərdəki həyatı xəyal edən, mövcud olmayan mistik məxluqların varlığına inanan, gələcəklə bağlı fəvqəlreal arzularla yaşayan insan XX əsrin müharibə gerçəyindən qaçmaq üçün də bu xəyallara sığınmağı seçdi. Nəticə etibarlı ilə ilkin cüvətiləri hələ şifahi ədəbiyyata əsaslanan və XIX əsrdən başlayaraq ədəbi janr kimi formalaşmağa başlayan fantastika janrına maraq daha da artdı.

Fantastika janrı insanın müdrikləşərək texniki inqilaba imza atması və gələcək dünyanı dəyişmək istəyi ilə bağlıdır. Fantastika janrına maraq da məhz insanın gələcəyə, fərqli dünyalara olan marağından, texnologiyanın, telepatiyanın yardımı ilə məhvə doğru gedən dünyanı xilas etmək ümidindən doğur və mövcud gerçəkliklərindən qaçmaq istəyinə əsaslanır. “Bu növ əsərlərdə fantastik motiv, ünsür və elementlər problemi daha geniş zaman və məkan kontekstində görməyə imkan verir. Ona görə də fantastik əsərlərdə qabardılan problemlər bir millətin, dövlətin problemləri çərçivəsinə sığışmır və bəşəri, qlobal, millətlərarası xarakter daşıyır” [8, s.10]. Tədqiqatçının fik-

rinə əsaslanaraq deyə bilərik ki, fantastika janrı sərhəd tanımır, bütün dünyanı, bütün bəşəriyyəti əhatə edir.

Fantastika ədəbiyyatın ən gənc janrlarından olmağına baxmayaraq məhsuldarlığı və aktuallığı ilə seçilir. Klassik dövrün tendensiyalarından sıxılan müasir oxucu yaşadığı xaoslu dünyanın reallığından bir müddətlik də olsa uzaqlaşmaq üçün fantastik ədəbiyyata üz tutur. "Fantastikada təsvir olunan gerçəklik və ya onun elementləri reallıqda yoxdur və hazırkı dövrdə də mümkün deyil" [4, s.6]. Lakin keçmişə, gələcəyə, fərqli aləmlərə səyahət, hazırkı dünyanın problemlərinin mistik varlıqlar və uydurulmuş mühit vasitəsilə göstərilməsi, öz dövrünü qabaqlamaq imkanları, həyata keçirə bilmədiyi nailiyyətləri xəyal etmək şansı çağdaş insan üçün cəlbedici faktorlardır.

Fantastika janrının qızıl dövrü XX əsr hesab olunduğu kimi, bu janrın ən ümdə nümunələri də Amerika ədəbiyyatına məxsusdur. R.Haynlayn, A.Azimov, R.Bredberi, S.Kinq, K.Vonnequt, T.Çan kimi yazıçılar yazdıqları ədəbi nümunələr ilə nəinki yaşadıkları dövrün, həmçinin proqnozlar verməyə cəhd etdikləri gələcək zamanın da fəvqündə dayanırlar. Bu yazıçıların hər birinin fərqli həyat hekayələri onları fantastika janrına yönəlmiş və hər biri özünəməxsus üslub və bədii vasitələrlə maraqlı ədəbi nümunələr yaratmışdılar.

Müasir dünyanın əsas siyasi və mədəni prioriteti olan multikulturalizm ədəbiyyata da təsirsiz ötürməmiş və maraqlısı budur ki, iki və daha artıq mədəniyyətin daşıyıcısı olan yazıçıların əksəriyyəti əsərlərində fantastik, magik elementlərə daha çox müraciət etmişdirlər. İngilis ədəbiyyatında Salman Rüşdi buna bariz nümunə olduğu halda, Amerika ədəbiyyatında dörd nüfuzlu mükafatın laureatı Ted Çanı göstərmək olar.

Çin əsilli Ted Çanın ailəsi Çin Kommunist İnkilabından sonra Amerikaya mühacirət etmiş və o, Nyu Yorkda anadan olmuşdur (1967). Braun universitetinin kompüter elmləri fakültəsini bitirən Ted Çan proqram təminatı sahəsində texniki yazar kimi fəaliyyət göstərmişdir. K.Vonnequt texniki yazarlar barəsində deyir: "...yazılarında özləri haqqında demək olar ki, heç bir iz qoymamaq üçün təlimatlandırılıblar. Bu onları yazıçılar dünyasında qərribə göstərir, çünki bu dünyadakı bütün mürəkkəb ləkəli yazıqların hamısı özləri haqqında oxucuya nəsə deyir" [5, s.3].

Məktəb yaşlarından hekayə yazmağa maraq duyan Ted Çanın 1990-cı ildə nəşr etdirdiyi debüt romanı "Vavilon qalası" gözlənilmədən "Nebyula", "Hyüqo" və "Lokus" ədəbi mükafatlarına layiq görülmüşdü. Bu uğurdan ilhamlanan yazıçı bir-birinin ardınca əsərlər çap etdirir və XX əsrin sonlarında dünya şöhrətli fantastika yazarına çevrilir. Cazibədar yazı texnikası tez bir zamanda məşhurlaşmağına səbəb olduğundan haqlı olaraq deyə bil-

rik ki, yazıçının qazandığı mükafatların sayı, bəlkə də, yazdığı əsərlərin sayından daha çoxdur. Müəllifin ədəbi tənqidçisi Con Klut da bu fikri təsdiqləyərək qeyd edir ki, “Ted Çanın əsərləri sərt və aydın üslubuna görə oxucu üzərində maqnit təsirə malikdir” [1].

1990-cı ildə ilk hekayəsi “Babil qalası”nın nəşri ilə Ted Çan dövrünün elmi fantastika yazıçıları sırasına öz adını da yazdı. T.Çanın ədəbi yaradıcılığının spesifikası afro-amerikalı tədqiqatçı İsayə Lavenderin “irqi fərqliliklər Amerika elmi fantastikasının sosial strategiyasının fundamental hissəsini təşkil edir” [7] fikrini təkzib edir. Belə ki, yazıçının ədəbi dünyasının istiqamətini araşdırdıqda məlum olur ki, o, həmkarları Çang-ri Li və Suzan Çoidən fərqli olaraq əsərlərində Asiya-Amerika mövzusunun, demək olar ki, vurğulamır. Kiçik istisnaları nəzərə almasaq yazıçının əsərlərində onun Asiya mənşəli amerikalı olmağına aid nüanslar, demək olar ki, yoxdur. Asiyalı amerikalı ədəbiyyatçısı Betsi Huanq iddia edir ki, “Asiya mənşəli amerikalı elmi fantastlar əsərlərində tez-tez sosial vəziyyətlərindən, xüsusən də immiqrasiya, assimilyasiya problemlərindən bəhs edir, elmi fantastik ədəbiyyatda oriyentalizm və texno-oriyentalizm istilahlının mövcudluğunu vurğulayırlar” [6, s.142-154]. Lakin Ted Çanın əsərlərində vurğuladığı məqamlar ‘irqi asimetriya’ kimi dəyərləndirilən iki mədəniyyət daşıyıcısı meyarından daha əhəmiyyətlidir. Onun əsərlərində oxucuya dünyanı yenidən düşünməyə ilham vermək üçün problemlərin kodlaşdırıldığını görmək mümkündür. Ted Çan personajların kainatla bağlı dünyagörüşünü genişləndirən bir vasitəni necə kəşf etdiklərini təsvir edir.

Yazıçının əsərləri texnoloji eradakı kainatın mükəmməlliyinə dair problemlərə diqqəti çəkir. Texno-dünyadakı qarşıdurmanın mərkəzində artıq insan faktoru yoxdur, harmoniya pozulub, kainatlar toqquşur, texnika və telepatik varlıqlar yeni qarşıdurma ocaqları yaradır. Bununla da T.Çan oxucunun diqqətini cəmiyyətin mövcud problemlərindən yayındıraraq, onu digər dünyaları düşünməyə vadar edir. Xüsusən də öz irqindən olan oxucusunun diqqətini müstəmləkəçi baxışından uzaqlaşdıran yazıçının tədqiqatçısı Şeril Vintin dediyi kimi, “o, əsərlərində ardı-arası kəsilməyən məntiqli nəticələri təqib edir” [10]. Həqiqətən T.Çanın ədəbi üslubunu tədqiq edən bütün şərhçilər onun ədəbi fəndinin xırdacıl, dəqiq və ardıcıl olduğunu vurğulayırlar.

Ted Çan intellektual pritçanın ustası hesab olunur. “72 hərf”, “Cəhənnəm tanrı olmayan yerdir” və “Sənin həyat tarixçən” yazıçının daha çox müsbət rəy alan əsərləridir. Daha səkkiz hekayənin yer aldığı topluya daxil olan “Sənin həyat tarixçən” fantastik povestinin motivləri əsasında 2016-cı

ildə kanadalı rejissor Deni Vilnev tərəfindən "Gəliş" ("Arrival") adlı film çəkilib.

1998-ci ildə işıq üzü görən və 1999-2005-ci illərdə beş müxtəlif adda ədəbiyyat mükafatına layiq görülən "Sənin həyat tarixçən" əsərində yazıçı qəhrəmanlarının heç birinin irqi mənsubluğunu vurğulamır. İki istiqamət üzrə qurulan təhkiyənin baş qəhrəmanı dilçi professor Luiz Benksdir. Təhkiyənin birinci istiqamətində baş obrazın iyirmi beş yaşında ölənlə qızı ilə olan keçmiş münasibətləri barədə məlumat verilir. İkinci istiqamət Luizın qızının atası fizik Qeri ilə çoxsaylı alimlər arasından seçilərək insanlarla təmasa girən yadplanetlilərin dilini öyrənməyə cəhd etməsindən bəhs edir. Əsərin əsas süjeti ikinci istiqamət üzərində qurulub. 'Sərt' elmi fantastik üslubun təsvirləri və ekstrapolyasiyasını əhatə edən, bəzən fizikadan gələn prinsipləri daha çox vurğulayan əsər, əsasən dilçilikdə 'birdilli kəşf' metodlarına və ya vasitəçi bir dili paylaşmayan subyektlər arasındakı dilin öyrənilməsinə diqqət yetirir və beləliklə yazıçı iki "paradoksal" mədəniyyəti (Asiya və Amerika) 'yumşaq' (dilçilik) və 'sərt' (fizika) elmlər arasındakı əlaqə ilə birləşdirir. "Təhkiyə quruluşunda dəqiq qənaətlər əldə edən elmi öz 'onurğa' sütunu hesab edən xəyali ədəbiyyat forması olan" [9] 'sərt' elmi fantastika janrı ilə T.Çan ədəbiyyat, dilçilik və fizika elmləri arasındakı sərhədləri dağıtmağa çalışmışdır.

Baş verəcək hadisələri öncədən bilən, onları dayandırmaq və ya törətmək iqtidarında olan yadplanetliləri araşdırdıqca Luiz onların düşüncə tərzinin, xüsusilə zamanla bağlı fikirlərinin insanlardan köklü şəkildə fərqləndiyini başa düşür və getdikcə o özü də dəyişməyə başlayır. Əsərdə keçmişlə gələcəyi qüsursuz birləşdirən zamanı dərk etmə anlayışı var. Ted Çanın sələfi Robert Haynlayn zaman anlayışını əsasən sosioloji amillərlə şübhə altına qoymağı hədəf seçdiyi halda Çanın ədəbi dünyasında istənilən fərd gələcəyinə toxunmaq iqtidarındadır.

Əsərin süjetinə əsasən qabaqcıl texnologiyaya sahib olan yadplanetlilər 2001-ci ildə qara obeliski xatırladan kosmik gəmilərlə yer üzündə peyda olurlar. Belə ki, 'Güzgü' adlandırılan yadplanetli qurğulardan ABŞ ərazisinə 9-u, ümumilikdə isə Yer kürəsinə 112-si eniş etmişdir. Müəllif bu gəlişi bəşəriyyətin gələcəyi və planetlərarası münasibətlərin həll olunması kimi ciddi bir problem olaraq təqdim edir.

ABŞ Dövlət Departamenti yadplanetlilərin gəliş məqsədini öyrənmək üçün tez-tez fəvqəladə iclaslar keçirir. " – Sözsüz, onların uzun yol keçərək ta yerə kimi gəlib çıxmasında əsaslı səbəbləri var, – diplomat dinamikdən çıxan dəmir səslə bildirdi, – Hər şey bir yana, şükür səmələrə ki, bu,

planetimizin fəthi deyil. Bəs onda nədir? Və kimdir onlar? Kəşfiyyatçıları-mı? Antropoloqlar, ya missionerlər? İstənilən halda onlara təklif edəcəyimiz nəşə olmalıdır. Əgər hər iki tərəf özünü layiqincə aparsa, onda heptapodlar da, biz də sağ qalarırıq” [3, s.70]

Bu işə yaxından cəlb olunan linqvist Luiz və Qeri mütəmadi olaraq heptapodlarla videokonfranslar təşkil edirlər və belə məlum olur ki, heptapodlar da səbrlə və təmkinlə dillərini ‘yerlilərə’ öyrətməkdə maraqlıdırlar. Polkovnik Veber hər dəfə israrla “yadplanetlinin danışıqının konteksti nədir?” soruşanda Luiz “Onlarda elə səslər var ki, insan qulağı eşidə bilmir. Axı eşitmə sistemimiz heç də ideal akustik alət deyil, yalnız insan qırtlağının çıxara biləcəyi səsləri ayırd etmək üçün yaradılıb. Bu halda yadların söhbətini anlamaq üçün bizə sonoqraf lazımdır” [3, s.13] cavabını verir. Beləcə heptapod adlandırdıqları yadplanetlilərin dilini müəyyənləşdirmək üçün laboratoriyayı daha müasir cihazlarla təchiz etməyə başlayırlar. Heptapodların yazılı və şifahi dili köklü şəkildə fərqləndiyindən dəqiqlik üçün Luiz onları “Heptapod dili B” (yazılı), “Heptapod dili A” (şifahi) adlandırır. Hətta o heptapodların yazısını ərəb xəttatlığına bənzədərək iki yazı növü arasında əlaqə qurmağa çalışır, lakin yadplanetlilərin dilinin heç bir insani təfəkkürə uyğun olmadığı qənaətinə gəlir.

Luiz və digər tədqiqatçıların heptapodlardan mütəmadi olaraq niyə gəldiklərini soruşmaqlarına rəğmən onlar sadəcə ‘baxmaq’ və ‘tamaşa etmək’ cavabını verirlər. Lakin heç də sadəcə maraq naminə gələndə oxşamırlar. Bəzən bəşəriyyət üçün çox mühüm olan sualları ya cavabsız qoyur, ya da yersiz formada cavablandırirlər.

Heptapodlarla ünsiyyəti həyat tərzinə çevirmiş Luiz zamanla onların istedadının bütünlüklə özündə inkişaf etdiyini anlayır. “Ən maraqlı fakt bu idi ki, “Heptapod B” zamanla düşüncə tərzimi dəyişirdi. Fikirlərim qrafik kodlaşdırmanı mənimsəməyə başlamışdı. İşin qızgın vaxtında sanki bir neçə saniyəlik transa düşürdüm” [3, s.68-69]. Əsərin ana xəttini təşkil edən bu məqam məhz Sepir – Uorfun fikirləri ilə açılır. Belə ki, Sepir – Uorf linqvistik fərziyyəsi kimi tanınan nəzəriyyədə güman edilir ki, “dil quruluşunun onun daşıyıcısının dünyagörüşü və anlayış dərəcəsinə, eləcə də koqnitiv proseslərinə birbaşa təsiri var. Məlum təsir zamanla insanın düşüncələrini dəyişərək həyat tərzinə çevrilir” [2].

Heptapodların dilini öyrənəndən sonra dəyişən Luiz xəyali olaraq gələcək ilə telepatik əlaqə qurur. Artıq yadplanetlilər Yer kürəsini tərk etsə də, onların Luizə təsiri dilçinin gələcəklə bağlı qorxularının yaranmasına səbəb olur. Gələcək zamanda gördükləri Luizə xoşbəxtlik vəd etmir: gələcəkdə

heptapodlarla bağlı ortaq tədqiqat apardığı Qeri onun həyat yoldaşı olur, lakin bir müddət sonra qızını və Qerini itirir. Bu səbəbdən də o, yaşadığı indiki həyatındakı hadisələri ən incə detallı ilə əbədi olaraq yaddaşına həkk etməyə çalışır. Məlum olur ki, yadlarla fərqlilik yalnız dildə deyil, zaman anlayışına münasibətdə də mövcuddur. Onlar həyatlarında nəyin baş verəcəyini öncədən bilsələr də bu onlara təsir etmir. Luiz isə öz gələcəyində baş verəcək fəlakətləri bilə-bilə indiki zamanda yaşamaq məcburiyyətindədir.

Əsərin representasiyasından da məlum olduğu kimi təhkiyədəki əsas mövzulardan biri zaman faktorudur və yazıçı H.Uelsin "Zaman maşını" əsərindəki zamanda səyahət nəzəriyyəsinə əsaslanaraq keçmiş, indiki və gələcək zaman arasında əlaqə qurur. Təhkiyənin digər təhlil istiqaməti isə, sözsüz ki, heptapod dili və onun insan şüuruna təsirinə əsaslanır.

Tədqiqatçı Mark Rouz "Yadplanetlilərlə görüş" (1981) adlı kitabında "elmi fantastikanın XIX əsrdə dini inancın böhranı və güclü texnologiyaların inkişafı ilə başladığını" iddia edir və nəticədə qeyd edir ki, "janr tez-tez mənəvi və maddi aləm arasında vasitəçi rolunu oynayır" [11].

Ted Çanın "Sənin həyat tarixçən" əsəri də məhz bu gerçəkliyə əsaslanır. Yazıçı oxucunu mənəvi və maddi dünyaların kəsişməsi barədə düşünməyə vadar edir. Bu baxımdan yanaşaraq deyə bilərik ki, Ted Çanın üslubu adi fantastik üslub deyil, "elm və həyat"ın bir növ qaynağının tapılmasına həsr olunan, qarışıq hissələr oyatmağa səbəb olan tapmacadır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Chiang Ted. Internet Speculative Fiction Database (Summary Bibliography). Retrieved October 4, 2012.
2. Chris Swoyer. "The Linguistic Relativity Hypothesis". Stanford. Encyclopedia of Philosophy, 2003.
3. Çan Ted. Sənin həyat tarixçən –Bakı: "Elm və təhsil", 2018.
4. Dünya elmi-fantastik ədəbiyyatı antologiyası, I cild- Bakı: "Şərq-Qərb", 2014, 400s.
5. Gary Blake and Robert W. Bly, The Elements of Technical Writing - New York: "Macmillan Publishers", 1993.
6. Huang Betsy.. Popular Genres and New Media. In The Cambridge Companion to Asian American Literature. Edited by Crystal Parikh and Daniel Y. Kim- Cambridge: "Cambridge University Press", 2015.
7. Lavender Isiah, III.. Race in American Science Fiction – Bloomington: "Indiana University Press", 2011.
8. Soltanova R. Azərbaycan ədəbiyyatında elmi-fantastik janr /Avtoreferat, Bakı: 2010, 28 s.

9. Steele Allen, "Hard Again", *The New York Review of Science Fiction* 4.46, 1992
10. Vint Sherryl. *Notes and Correspondence: Suggested Further Readings in the Slipstream*. *Science Fiction Studies* 38.1, 2011.
11. <https://www.mdpi.com/2077-1444/11/2/56/htm>
12. https://post45.org/2014/11/melancholy-transcendence-ted-chiang-and-asian-american-postracial-form/#footnote_4_5487

Sebriyyə İsmizadə

Summary

Science fiction in Ted Chiang's "Story of your life"

Ted Chiang is an American science fiction writer. He writes in the 'hard' type of science fiction genre, in which it is concerned with the form of imaginative literature that uses either established or carefully extrapolated science as its backbone. This article devotes the main aspects of Ted Chiang's literary legacy and the descriptive analysis of his writing style. In his outstanding work "Story of Your Life" he tries to show a linguist's life story through the point of time factor and the language of heptapods. The protagonist learns the language of heptapods and this factor changes her life view.

Сабрия Исмизәде

Резюме

Научная фантастика в повести Тэда Чана «История твоей жизни»

Тэд Чан - американский писатель-фантаст пишет в жанре научной фантастики "жесткого" типа, в котором речь идет о форме художественной литературы, в основе которой лежит либо установленная, либо тщательно экстраполированная научная гипотеза. Статья посвящена основным аспектам литературного наследия Тэда Чана и описательному анализу его стиля письма. В своем наиболее популярном произведении "История твоей жизни" автор пытается показать историю жизни лингвиста в фокусе бинарности фактора времени и языка гептаподов. Главный герой изучает язык гептаподов, и этот фактор кардинально меняет его мировоззрение.

Rəyçi: fil.f.d.G.Hüseynli

Redaksiyaya daxil olub: 25.06.2020

UOT 82 – 09

İlahə Məcidova
ADU
goddess_adu@mail.ru

ƏDƏBİ-BƏDİİ FİKİRDƏ UTOPIYADAN ANTIUTOPIYAYA KEÇİD

Açar sözlər: elmi fantastika, utopiya, antiutopiya, yeni cəmiyyət modeli.

Key words: science-fiction, utopia, dystopia, a new model of society.

Ключевые слова: научная фантастика, утопия, антиутопия, новая модель общества.

Elmi-fantastik ədəbiyyat müxtəlif sahələri əhatə etdiyindən, fərqli mövzu və ideyalara müraciət etdiyindən bir neçə alt-janrlara bölünür: utopiya, antiutopiya, xronofantastika (zamanda edilən səyahətlərdən bəhs edilir – H.Uells “Zaman maşını”), alternativ-tarixi fantastika (keçmişdə baş vermiş hər hansısa bir hadisənin bugünə edəcəyi təsirdən bəhs edilir. Bu janrın da yaradıcısı H.Uells hesab olunur. R.Bredberinin “Göy gurultusunun səsi” hekayəsi alternativ-tarixi fantastika janrına nümunə ola bilər.), apokaliptik və postapokaliptik fantastika (planetlər arası, qalaktikada baş verən toqquşmalar, ulduz müharibələri, pandemiyalar, ekoloji fəlakətlər təsvir edilir. Bu janra ilk nümunə M.Şellinin “Son insan” əsəri hesab oluna bilər.), kosmik opera (əyləncəli elmi-fantastik xüsusiyyətləri özündə birləşdirir), kibberpank (yeni texnologiyaların təsiri altında dəyişən dünya təsvir olunur, telekommunikasiya vasitələrinin və kompyuterlərin təkamül prosesi əsas mövzu kimi təqdim edilir.), nanopank (bioloji silahların, nano texnologiyanın nəticələri, genofondun dəyişdirilməsi kimi ciddi bəşəri problemlər təsvir edilir)[4].

Elmi-fantastik ədəbiyyata aid olan utopiya janrı yazıçının gələcəklə bağlı təxəyyülündə canlandırıdığı ideal cəmiyyət modelinin bədii mətnə inkas formasıdır. Bəşəriyyət panteist təsəvvür imkanlarından istifadə edərək yarandığı ilk dövrlərdən xoşbəxt olmağın xəyalları ilə yaşamış və bunun nəticəsi olaraq, təxəyyüldə də olsa, bütün dinlərdə “o biri dünya”, “cənnət” adlandırılan mükəmməl dünya modelinin dünyəviləşmiş invariantını yaratmışdır.

E.ə. VIII-VII əsrlərdə yunan şairi Hesiodun “Zəhmətlər və günlər” poemasında verilmiş utopik təsəvvürlər daha sonra Platonun “Dövlət” əsərinin ideyasını təşkil etmişdir. İntibah dövründə F.Rablenin “Qarqantua və Pantaqrueel” (Telem abbatlığı), T.Kampanellanın “Günəş dövləti”, T.Morun “Utopiya” F.Bekonun “Yeni Atlantida” əsərlərində də utopik ideyalara

müraciət edilmişdir. Bu əsərlərin hər biri cəmiyyətin keçdiyi bütün inkişaf dövrlərində insanların ideal dünyaya duyduqları marağın ən bariz nümunələridir. Dövrün əsas leytmotivi hesab olunmasa da, hətta müəyyən mənada böhrana uğrasa da, XX əsrdə də hələ utopik idealları əsərlərinə mövzu edən müəlliflərə rast gəlmək mümkündür. Samuel Batlerin 1901-ci ildə qələmə aldığı “Ervona qayıdış” (“Erewhon Revisited”), Aleksandr Boqdanovun “Qırmızı ulduz” (“Красная звезда”), Oldos Hakslinin “Ada” (“Island”) romanlarında ideal dünya modeli təsvir edilmişdir.

Bəzən utopik əsərlərin müəlliflərinin eyni hadisələri simvolik planda təsvir etdikləri qeyd edilir. Buna səbəb odur ki, onları qeyri-adi hadisələr maraqlandırmır, çünki bu əsərlərdə təsvir edilən dünya modeli öz-özlüyündə qeyri-adidir.

Ədəbiyyat nəzəriyyəçiləri utopiya janrını iki istiqamətə bölürlər: texnokratik utopiya – sosial problemlər texnika vasitəsilə həll edilir; sosial utopiya – cəmiyyətin fərdlərinin dəyişdirilməsi ilə bütövlükdə yeni sosisium yaradılır [5].

Gerçəkləşməsi qeyri-mümkün olan ideal substantiv cəmiyyət modelinə əsaslanan utopiya, həmçinin də, mövcud cəmiyyətin tənqidinə əsaslanırdı. Yaşadıqları quruluşu, siyasi-iqtisadi durumu bəyənməyən, asketizmi yeganə şüur hesab edən, təbəqələşmənin əleyhinə çıxan utopistlər, bir növ, diktator rolunda çıxış edərək gücün və imkanların varlılardan alınub ziyalılara verilməsini tələb etdikdə fərqli dünya modeli ortaya çıxdı. Artıq XX əsrin əvvəllərində bu ideyalar reallaşmağa başladı və arzuolunmaz bir cəmiyyət məfhumu yaranmış oldu. Arzuladığı cəmiyyəti yaratmaq istəyən kütlə qan tökməkdən belə çəkinmədi və nəticədə “utopiya” ideyası qorxunc fəlakətlərə səbəb oldu. Bu yolla xoşbəxtlik əldə edəcəyini zənn edən insanların azadlıqları əllərindən alındıqda, xəyali idealları real dünyalarını məhv etməyə başladığıda cəmiyyət qarşısında labüd sual yarandı – “utopiya”dan necə xilas olmaq olar? Bu tezisdən çıxış edən dahi yazıçı Corc Oruell “Sosialistlər niyə xoşbəxtliyə inanmırlar?” [6] əsəsində utopik ideyaların qeyri-reallığını göstərməyə çalışmışdır. Zaman keçdikcə utopik ideyalara münasibət kəskin formada dəyişdi və onun antitezisi olan antiutopiyaya maraq yaranmağa başladı. Elmi fantastika janrında yazılan əsərlərdə öz əksini tapan antiutopik ideyalar inkişaf edərək ayrıca ədəbi janr kimi formalaşmağa başladı. Zam-yatin kimi inqilabçı, Oruell kimi radikal demokrat, Haksli kimi liberal qüvvələri təmsil edən yazıçılar antiutopiyanın təbliğinə başlamışdılar.

Gerçəkliyin fantastik modeli kimi təşəkkül tapan utopiya və eyni zamanda həm utopiyanın məntiqi əksi, həm də davamı kimi çıxış edən antiutopiya insanın dünyanı dərk etmə formalarından biridir. Bu, bir-birindən törəmiş anlayışların əsas fərqi ondan ibarətdir ki, utopiyada real dünya ilə ideal dünya mütləq şəkildə bir-birinə qarşı qoyulur. Antiutopiyada isə qeyri-ideal dünya real dünyanın içərisində mövcud olan müəyyən meyillərin nəticəsi kimi meydana çıxır. Belə ki, utopik dünya qapalı, antiutopik dünya isə açıqdır. Utopik dünyanın sərhədləri məhduddur və o bu ideal çərçivədə qalmağa meyillidir, antiutopia isə ekspansiyaya (sərhədlərini genişləndirməyə) meyil edir və nəticə etibarilə bütün dünyanı ehtiva etməyə çalışır. Başqa sözlə desək, antiutopiya janrına müraciət edən sənətkarlar utopiyaya olan inamlarını itirmiş yazıçılardır.

Bundan başqa, utopiyanın yaradıcısı öz əsərində mütləq şəkildə öz dünyagörüş mövqeyini ifadə edir, halbuki antiutopik əsər yazan müəllif heç də bu mövqedən çıxış etmir. O, öz idealını deyil, başqasının idealını təcəssüm edir. Onun əsas qayəsi başqasının idealını ifşa edib cəmiyyətin gözündən salmaqdan ibarətdir [3, s.174]. Nə utopiya, nə də antiutopiya janrında yazan yazıçılar dünyanı qəbul edirlər, hər iki qütb öz prizmasından çıxış edərək mövcud dünya modelini dəyişməyə çalışır, bəşəriyyətin parlaq gələcəyinə inanmırlar, utopiyada bu ideali, antiutopiyada isə reallığı fantastik formada təsvir etməklə özünü biruzə verir.

“Distopiya” sözünü ilk dəfə 1868-ci ildə Con Stüart Mill ABŞ-da İcmalar palatasında çıxışı zamanı işlətmişdir. C.S.Mill mövcud iqtisadi və sosial inkişafın utopik idealları süquta uğrtdığını vurğulamışdır [7]. Bədii ədəbiyyatda isə distopiya (antiutopiya) ədəbi janr kimi Q.Neqli və M.Patrik tərəfindən tərtib edilmiş “Utopiya axtarışı” [2, s.262] adlı antologiyada işlədilmişdir.

Gələcəkdə baş verə biləcək hadisələri futuristik ehtimallara əsaslanaraq qələmə alan yazıçılar, sözsüz ki, güclü təxəyyül və fantasmaqorik düşüncə potensialına malik şəxslərdir. Antiutopiya kimi fərqli və bir qədər ciddi janrın da bu müəlliflər tərəfindən yaradılması, zənnimizcə, heç də təsadüfi deyil. H.Uells 1895-ci ildə yazdığı “Zaman maşını” romanında elmin və texnologiyanın inkişafının insanların məhvinə səbəb olduğunu təsvir etmişdir. Təsvir edilən insansız cəmiyyət modeli uzaq (bəlkə də, yaxın) gələcəkdəki cəmiyyətin inkişaf göstəricisi hesab edilə bilər.

Amerika ədəbiyyatının görkəmli simalarından sayılan Cek Londonun “Dəmir daban” romanı da antiutopik ideyaların əks olunduğu maraqlı nəsr nümunəsidir. Faşizmin gələcəkdə səbəb ola biləcəyi fəlakətləri öncədən xəbər verən müəllif sanki gələcəkdəki antiutopik cəmiyyət quruluşunu təxmin etməyə çalışmışdır.

İlk dəfə “antiutopik roman necə olmalıdır?” suallarına rus yazıçısı Y.Zamyatin 1921-ci ildə yazdığı “Biz” romanı ilə cavab vermiş oldu. Əsər baş qəhrəman riyaziyyatçı D-503 tərəfindən nəql edilir. Romandakı hadisələr XXVI əsrdə, iki yüz illik müharibədən sonra yaranan “Vahid dövlətdə” cərəyan edir. Vəlinəmət adlandırılan dövlət başçısı ölkəni təqvimlərə əsasən idarə edir. Burada yaşayan xalqın heç bir nümayəndəsinin adı yoxdur, insanların adları əvəzinə onların kimliyini göstərən rəqəmlər mövcuddur, kişilər samit, qadınlar isə sait hərflərlə başlayan ad silsilələrinin tərkib hissəsidir. Dövlətdəki şəffaflığın önəmini bildirmək üçün bütün evlər şüşədən tikilir. Y.Zamyatinin təsvir etdiyi ölkədə dövlət birbaşa zorakılığa, şəxsiyyətin bütün hüquqlarının əlindən alınması ilə bağlı prinsiplərə əsaslanır. Fərqli düşüncəyə malik insanlar edam edilir, insanların beynində xəyal qurmaqlarına yardım edən mərkəz cərrahi üsulla ləğv edilir, insanın həyatının bütün sahələrinə dövlət tərəfindən nəzarət olunur. “Biz” romanı ilə Y.Zamyatin dövlətin şəxsiyyət üzərindəki mütləq hakimiyyətini tənqid atəşinə tuturdu.

“Gənc” ədəbi üslub olmasına baxmayaraq, antiutopiyaya müraciət edən yazıçıların sayı günü-gündən artmaqdadır. V.Nabokovun “Bend sinister” (1947), U.Qoldinqin “Milçəklər kralı” (1954), E.Börçesin “Mexaniki portağal” (1962), S.Kinqin “Qaçan adam” (1982), M.Etvudun “Qulluqçunun hekayəsi” (1985), J.Saramaqonun “Korluq” (1995), K.Takaminin “Kral döyüşü” (1999), K.İsiquronun “Məni buraxma” (2005), K.Makkartinin “Yol” (2006), C.Palannikin “Rent” (2007), S.Kollinzin “Aclıq oyunları” (2008) romanları antiutopiya janrına bariz nümunələrdir.

Tədqiqatçı Daren Elenə görə, XX əsrdə antiutopiya janrının üç əsas istiqaməti var idi. 1) Oruellsayağı – daimi nəzarət və daimi senzura, seçimin məhdudlaşdırılması, həqiqətin gizlədilməsi, qorxu, zorakılıq, totalitar sistemin təzyiği kimi mövzular C.Oruellin ədəbi istiqamətindəki antiutopik elementləri müəyyənləşdirir. 2) Hakslisayağı – kapitalist və texnokratik sistemlər, texniki zərurətin texniki fəlakətə çevrilməsi, zərərli vərdislər, müharibə, beyinlərin idarə edilməsi O.Hakslinin distopiyasına xas xüsusiyyətlərdir. 3) Kafkasayağı – bürokratik idarə üsulu, şəxsiyyətin deqradasiyası, hər şeyin mücərrədləşməsi, stress və psixoloji gərginliyin səbəb olduğu fəlakətlər, sosial təzyiqlərin insanın məhvinə səbəb olması F.Kafkanın yaradıcılığında distopik proqnozlardır [8].

Azadlıq, bərabərlik prinsipləri üzərində qurulan utopik cəmiyyətə zidd olaraq yaranmış distopiya anlayışının yunan dilindən tərcümədə hərfi mənası “gözəl olmayan”, “arzulanmayan yer” deməkdir. Bu baxımdan da, antiu-

topik cəmiyyət dedikdə, zoraki idarə sisteminin mövcud olduğu totalitar cəmiyyət modeli nəzərdə tutulur.

M. Keyt Bukerin fikirlərinə görə, “elm utopik düşüncə tarixində və utopiyaların antiutopiyalara çevrilməsində böyük rol oynayır. “Distopiya” anlayışının əsas mahiyyətini yadlaşma problemi təşkil edir. Utopiya zaman və məkan olaraq uzaq nəsnələrlə maraqlanırdısa, distopiya günümüzdə mövcud olan problemlərə yeni münasibət formasını inkişaf etdirir” [1, s. 8].

XX əsrdə dünya müharibələri, iqtisadi-siyasi və mənəvi böhranlar, elm və texnikanın inkişafının insana qarşı yönəlməsi, bəşəriyyəti bürüyən ölüm qorxusu, qəddarlığın artması, insanın-insana qarşı qoyulması totalitar idarə üsulu kimi dəhşətli kataklizmlərin artması nəticəsində insanın gələcəklə bağlı pozitiv ümidləri puç oldu və artıq insan onun əli ilə dəyişdirilən fəlakət dolu dünyanın qurbanına çevrildi. Qloballaşan dünyada özgüləşən insan faktoru yarandı. Bütün bunlar isə optimist səciyyəli utopiya dan tamamilə uzaq olduğundan, mövcud durumu kəskin formada çatdırmağa “çalışan” antiutopiya janrının yaranmasına yol açdı.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Booker M. Keith, *The Dystopian İmpulse in Modern Literature*, L.ondon, Greenwood Press, 1994.
2. Negley G., Patrick J. M. - *The Quest for Utopia: An Anthology of Imaginary Societies*, *The Canadian Journal of Economics and Political Science*, Vol. 20, No. 2 (May, 1954).
3. Sargisson L., Sargent L.T. *Living in utopia*. Ashgate publishing. Ltd, 2004.
4. <http://parafr.az/oxu.php?id=2051>
5. <https://literaryterms.net/utopia/>
6. https://orwell.ru/library/articles/socialists/english/e_fun
7. <https://www.bl.uk/20th-century-literature/articles/freedom-or-oppression-the-fear-of-dystopia>
8. <https://expressiveegg.org/2017/01/03/four-kinds-dystopia/>

Ilaha Majidova

Summary

Transition from utopia to dystopia in literary thought

Utopia is a common literary theme, especially in a speculative and science-fiction genre. Utopian fiction is set in a perfect world, while a dystopian novel drops its main character into a world where everything seems to go wrong. The article is devoted to the etymology and transformation period of utopia and dystopia within the literature. There were given main classifications of these genres.

Илаха Мажидова

Резюме

Переход от утопии к антиутопии в литературно-художественной мысли

Утопия - распространенная литературная тема, особенно в жанре умозрительной и научной фантастики. Утопическая фантастика разворачивается в идеальном мире, в то время как роман-антиутопия переносит своего главного героя в мир, где все, кажется, пошло не так. Статья посвящена этимологии и периоду трансформации утопии и антиутопии в мировой литературе, в ней представлена видовая классификация этих жанров.

Rəyçi: fil.e.d., prof.A.Sabitova

Redaksiyaya daxil olub: 30.06.2020

UOT 821.111.

Vüsalə Nəbiyeva
orcid.org/ 0000-0002-2236-9170
AMEA-nın Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
paradiseaegis@gmail.com

XX ƏSR AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS TARİXİ NƏSRİNDƏ QADIN OBRAZLARI

(Əzizə Cəfərzadə və Meri Styuartın yaradıcılıqları əsasında)

Açar sözlər: *tarixilik, etibarlı hökmdar, mübariz ruh, xeyirxah, qadın obrazı.*

Key words: *historicity, reliable ruler, fighting spirit, benevolent, feminine image.*

Ключевые слова: *историчность, надежный правитель, боевой дух, доброжелательный женский образ.*

Realist tarixi nəsrin tanınmış nümayəndəsi Əzizə Cəfərzadə və tarixi mövzuda yazmaqla yanaşı fentezi janrının bəzi bədii xüsusiyyətlərini əlaqələndirən britaniyalı yazıçı Meri Styuart canlandırdıqları tarixi reallıqların fonunda xalqların etnogenezinin əsas istiqamətlərini müəyyənləşdirmək, xalq yaddaşının xüsusiyyətlərini aşkar etmək üçün tarixi hadisələrdən istifadə etmişlər. Ümumiyyətlə, Əzizə Cəfərzadə daha ənənəvi üslubdan, Meri Styuart isə tarixi romanlarında fentezi janrının imkanlarından istifadə etmişdir.

Tarixi mövzuda yazılan əsər hansı dövrdən və hansı dövrdə yazılmasından asılı olmayaraq, adətən, oxucuların xüsusi marağına səbəb olur. Tarixi mövzuda yazılan əsərin müasirliyi hansı dövrdən bəhs etdiyi ilə bağlı deyil: əsərdə təsvir edilən hadisələrin bu günə səsələşməsi ilə bağlıdır. Meri Styuart belə bir fikir səsləndirir: “Əgər yazıçı ətrafda baş verən hadisələrdən və insanların nə fikirləşdiyindən və etdiklərindən agahdırsa və əgər o hər zaman yeni və canlı fikirlərə açıqdırsa, o zaman, dövr və şəraitdən asılı olmayaraq kitabın “bu gün” lə əlaqəsi vardır.” [1, s.218]

Əzizə Cəfərzadə deyir: “Əgər bir ürəkdə xalqına, millətinə, zamanına, zamanının insanlarına məhəbbət yoxdursa o necə yaza bilər?! <...> Yazar inanmırsınız, oxuyarsınız inanmırsınız...” [2] Bizi oxuduqlarımıza inandıran və məharətlə tarixin “aritmiyasının diaqnostikası”nı apan Meri Styuart və Əzizə Cəfərzadənin yazdıqları tarixi əsərlərdə vətənə sevgi məsələsi qırmızı xətt ilə keçir. Meri Styuartın “Artur pentaloqiyası”nda damarlarında axan qanın hər bir damlası torpaqları uğrunda olan sevgi ilə coşan Artur,

Merlin, Ambroziusun timsalında keltlərin mübarizəsi, Əzizə Cəfərzadənin adı ilə bağlı “Bakı-1501”, “Bəla”, “Gülüstandan öncə” və s. kimi tarixi əsərlərində başımıza gələn bələlərin şifrini açmağa, “mən”lərin qalibiyyətinin əbədi olmamasına, bizi haçalanmaqdan, parçalanmaqdan qaçıb, millətini, torpağını tək-tək, ayrı-ayrı sevməyin aliliyinə deyil, birliyə, bərabərliyə səsləməsi oxunur.

Əzizə Cəfərzadə 1937-ci ildə hələ 15 yaşında ikən “Ədəbiyyat qəzeti”ndə ilk hekayəsi “Əzrayıl” çap olunmuş, 1948-ci ildə “Azərnəşr” tərəfindən “Hekayələr” adı ilə nəşr olunan kitabına 11 iyun 1948-ci ildə “Azərbaycan gəncləri” qəzetində tənqidçi Cəlal Məmmədov tərəfindən kitab haqda məqalə də dərc edilmiş, kitab işıq üzü görməsinə rəğmən “salon lirikası” tərənnümündə günahlandırılaraq Moskvanın xüsusi qərarı ilə yazıçının özünə bir nüsxə belə verilmədən yandırılmışdır. Bu hadisədən düz on beş il sonra ədibin yalnız 41 yaş olarkən “Natəvan haqqında hekayələr” adlı ilk kitabı işıq üzü görmüşdür. Tarixi roman ustası kimi tanınan Əzizə Cəfərzadənin yaradıcılıq yolu keşməkeşli olsa da, onu bu çətinliklər ruhdan salmamışdır. Sonralar yazıçı deyəcək: **“Tariximizi alt-üst çevirmişdilər elə bil. Ona görə, istəyirdim ki, gənc nəsilə tariximizi olduğu kimi çatdıra bilim. Heç olmasa, bir qədər çatdıra bilim.”** [3]

Meri Styuart 54 yaşında ikən ilk tarixi romanı “The Crystal Cave” (“Kristal mağara”) işıq üzü görmüşdür. Yazıçı bu əsərdə Britaniyanın V-VI əsrlərdəki qaranlıq dövrünü öz şəxsi qənaəti, təxəyyülü və mövcud tarixi və əfsanəvi mənbələrdən istifadə edərək canlandırmışdır. Məlumdur ki, tarixi mövzuda bədii əsər yazmaq çox məşəqqətli və çətinidir. Bunun başlıca səbəblərindən biri də mənbələrin toplanmasıdır. Məhz, mənbələrin toplanması haqqında yaranan suala yazıçı bu cür cavab verir. “Birincisi, (“Kristal Mağara”) ən çətin idi, çünki yazmağa başlamazdan əvvəl apardığım tədqiqatlar uzun illər davam etmişdi. <...> Bu mövzunu düşündükdən hardasa altı il sonra yazmağa başladım və, əlbəttə, mən artıq “The Hollow Hills” (“Oyuq təpələr”) romanını yazmağa başladığıda quruluş, dövr və artıq hər şey beynimdə idi və mən artıq nə baş verdiyini bilirdim.”[4] Beləliklə, mahir qələm ustası 1973-cü ildə “The Hollow Hills” (“Oyuq təpələr”) adlı romanını dilologiya və 1979-cu ildə “The Last Enchantment” romanını yazaraq “Merlin trilogiyası”-sı ərsəyə gətirmişdir. Meri Styuart “Merlin trilogiyası”ndan sonra 1983-cü ildə “The Wicked Day” (“Qəzəb günü”) romanını yaradaraq tetralogiya (kvadrologiya) və 1995-ci ildə isə evliliklərinin 50 illiyi münasibəti ilə əri Fredrik Styuarta həsr etdiyi “The Prince and the Pilgrim” (“Şahzadə və Zəvvar”) romanını yazaraq “Artur pentalogiyası”-nı tamamlamışdır.

Əzizə Cəfərzadə də eyni zamanda, öz növbəsində, mövzu və tarixilik baxımından əhəmiyyətli mövqeyə sahib olan “Şirvan trilogiya”sını qələmə almışdır. Əzizə Cəfərzadənin qələmə aldığı trilogiyaya daxil olan ilk roman “Vətənə qayıt”dır ki, biz burda XVII əsrin sonu və XVIII əvvəllərində yaşayıb yaratmış Ağa Nəcəf Nişat Şirvanini, “Aləmdə səsim var mənəm” adlı digər romanında XIX əsrin şairi və maarifçisi Seyid Əzim Şirvanini, sonuncu “Yad et mənə” adlı romanında XX əsrin əvvəllərində yaşayan şair, dramaturq, publisist Abbas Səhhətin həyat və yaradıcılıqları, eyni zamanda, apardıqları mübarizələri nəticəsində ictimai-siyasi və tarixi mühitin gərginliyini oxuculara ustalıqla təqdim edilir. Əlbəttə ki, əsərlərin yazıldığı Sovet dövrünü də nəzərdən qaçırmamaq lazımdır, hər bir yazının ciddi yoxlanışdan keçməsi ədiblərin fikirlərini tam düşündükləri kimi ifadə etməsinə ciddi maneə törədirdi. Onu da qeyd edək ki, əslən Şamaxının Sarıtorpaq məhəlləsindən olan Əzizə xanım tarixi əsərlərində Şirvanın təbiətinin təsvirini, ictimai-siyasi vəziyyətini, insanların, tarixi mühitini, dini inanclarını, adət-ənənələrini, siyasi qonşuluq münasibətlərini təfərrüatı ilə oxuculara təqdim edir.

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Asifə Telman qızı Əliyeva “Əzizə Cəfərzadənin bədii dünyası” adlı monoqrafiyasında qeyd edir ki, “Əzizə Cəfərzadənin tarixi əsərlərinin mövzu obyektı müxtəlifdir. Bu baxımdan onun əsərləri aşağıdakı şəkildə səciyyələndirilir:

1. Ədəbi və tarixi şəxsiyyətlərin canlandırılması;
2. Mövcud zaman kəsiyi kontekstində tarixi dövrün və ya tarixi hadisələrin bədii mənzərəsinin yaradılması;
3. Milli tariximizin öyrənilməmiş səhifələrinin qabardılması;
4. Milli-etnik faciələrimizə işıq tutan məsələlərin bədii əksi;
5. Bu gün aktual olan hər hansı problemin qaldırılması üçün tarixə üz tutması.” [5, s.85]

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, müxtəlif tənqidçilər, ədəbiyyatşünaslar tərəfindən Meri Styuartın “Artur pentaloqiya”nın janrı ilə bağlı mülahizələri davam etməkdədir. Onun yazdığı pentalogiyanı gah tarixi, gah fentezi, gah da tarixi fantastika janrına aid edirlər. Kristofer Din 1991-ci ildə dərc olunan “The Metamorphosis of Merlin: An Examination of the Protagonist of The Crystal Cave and The Hollow Hills” adlı məqaləsinin sonunda yazır. “Əzəldən Merlin fantaziya məhsuludur və onun aid olduğu janr da fentezidir. Reallıq və Merlin əks anlayışlardır. Odur ki, Merlin haqqında olan romanlardakı realizm yalnız qeyri-real olanı inandırıcı etmək üçün mövcuddur. İlk baxışda Mary Styuartın romanlarının tarixi-fentezi olması düşünülmüş ola bilər, amma sonda epik fantaziya trilogiyasına çevrilir, hansı ki öz-

lüyündə Tolkienin möhtəşəm “Üzüklərin hökmdarı” epik fantaziyasını da ötüb keçir.” [6, s.389]. Nəticə etibarı ilə Merlin trilogiyasını Kristofer Din epik fentezi adlandırır və buna əsas səbəb kimi tarixdə Merlin adlı surətin mövcudiyətinin şübhəli olmasını göstərir. Beləliklə, Kristofer Din “Merlin trilogiyası”na çox yüksək rəyini ifadə edir. Bütün bunları nəzərə almaqla əsas məsələ də unudulmamalıdır ki, hər hansı dəqiq faklara əsaslanmaq mümkün olmadığı zamanda yazıçı dövrün ümumi mənzərəsini əfsanələrə, şeirlərə və ya müəyyən bir dövrə yaxın tarixçilərin qeydlərinə müraciət edərək qələmə alır.

Elmi fantastika, fentezi janrlarında yazan Jorj Reymond Riçard Martin bu janr haqqında fikirlərini belə ifadə edir. “Ən gözəl fentezi xəyalların dili-lə yazılındır. O xəyalların özü qədər canlı, reallıqdan isə daha da realdır <...> Fentezi Minas Tirit qülləsi, Qormenqastın qədim daşları, Kamelot sarayıdır. <...> Fentezini oxuduqda biz yenidən rənglərin parlaqlığının ahuşuna düşürük, <...> Fentezidə qədimi və həqiqi bir hissə var və o daxilimizdə yaşayan və bir gecə meşədə ov etmə xəyalını quran uşaqla danışır. O uşaq oyuq təpələrdə ziyafət verir, və hardansa Cənubi Ozdan Şimali Şanqrilaya qədər daim davam edən sevgi tapır.” [7, s.106] Mübahisə mənbəyi Kamelot, hər yazıçının fantaziyasının fərdi məhsulu Merlin, reallıqdan çox uzaq olan Qral ənənəsinin Meri Styuart romanlarına əlavə edilməsində dostunun dediyi “<...> hər layiqli insanın öz Qralı var və hər kəs üçün o, fərqlidir.” [12] ifadəsi və Roma Britaniyasına olan maraq pentalogiyanın yaranmasına səbəb olmuşdur.

Tənqidçi S.Zolotsev isə “...От лица чародея” adlı məqaləsində ədibi realist yazıçı adlandırır və qeyd edir ki, “The Hollow Hills” adlı romanında “Mary Styuart tarixi nəsrində, bəlkə də, əvvəlki kitablarından daha çox realizmə sadıqdır, çünki ilk növbədə insanın yaradıcılıq gücünə inamdan irəli gəlir və üstəlik bu vəziyyətdə insanın həqiqətən “qaranlıq dövrdə” yaşaması təsvir edilir.” [8, s.67] Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Andrey Anisimov Meri Styuart haqqında yazdığı dissertasiyada, xüsusilə bu mövzuyla bağlı «Жанровый синтетизм артуровской пенталогии М.Стюарт» adlı fəslində bu mövzunu çox geniş işləmiş, ingilis, amerikan və rus tənqidçilərinin və ədəbiyyatşünasların fikirlərinə əsaslanmış və özü də bir qrup tənqidçilər kimi pentalogiyanı tarixi fantastika janrına aid etmişdir. O, gəldiyi qənaəti bu cür ifadə edir. “<...> pentalogiyanı tarixi-fentezi roman adlandırılan əsərlərə aid etmək olar, ona görə ki, pentalogiya tarixi roman və “fentezi” janrının bədii sintezinin mükəmməl bir nümunəsidir. Tarixi-fentezi romanlar yazıçılara keçmişlə bu günü müqayisə etmə sərbəstliyi imkanı və ən

müasir sosial, fəlsəfi və əxlaqi fikirlər sistemində düşüncənin səlis hərəkəti üçün fürsət yaradır. İngilis nəsrində bu meyl ən çox Mary Styuartın pentaloqi-yasında öz əksini tapır.” [9, s.75] Nümunələrdən gördüyümüz kimi pentaloqi-yanın janr mülahizələri çoxsaylıdır və bunun siyasətini artırmaq da olar. Maraqlısı da bundadır ki, tənqidçilərin və ədəbiyyatşünasların hər birinin sübut mənbələri də özlərinə məxsus və inandırıcıdır. Bütün bu mülahizələrin fonunda şərti olaraq, yazıçının pentaloqiyasını biz də tarixi-fantaztika adlandırma bilərik.

Əzizə Cəfərzadə də a tarixilik mənbələrdən məharətlə istifadə etmiş və mövcud bütün qaynaqlardan bəhrələnərək tarixi əsərlərini qələmə almışdır. Bu da təsadüfi deyil ki, onu tədqiqatçı alim də adlandırırlar. Bildiyimiz kimi müəllifin 17 il ərzində Respublika Əlyazmalar Fondunda işləməsi çoxsaylı tarixi məlumatlar toplamasına əlverişli imkan yaratmışdır. Fəlsəfə elmləri doktoru, professor Vaqif Sultanlı yazıçının “Aləmdə səsim var mən” kitabının ön sözündə qeyd etmişdir ki, “<...> Əzizə Cəfərzadə Azərbaycan tarixinə faktların, sənədlərin gözüylə aydınlıq gətirmiş, eyni zamanda tarixi qaynaqların əsirinə çevrilməmiş, bir çox məqamlarda keçmişin qaranlıq, öyrənilməmiş səhifələrini bədii təxəyyülünə güvənərək canlandırmışdır.” [10, s.7] Kökümüzün, milliliyimizin, türklüyümüzün ruhunun axtarışı eyni zamanda, Əzizə Cəfərzadənin özünün folklorumuza olan vurğunluğu, “Əsl həqiqət folklorumuzda qalıb” deyən tədqiqatçı alimin axtarışı, əsərlərində özünü əks etdirməkdədir. Gülsümxanım Hasilova AMEA Folklor İnstitutunun “Folklor və yazılı ədəbiyyat” şöbəsinin böyük elmi işçisi yazır: “Ə.Cəfərzadənin nəzərdən keçirilən zəngin bədii irsi bir fikri xüsusi olaraq vurğulamağa əsas verir ki, bu irs xəlqidir, obrazları, təsvir olunan məkan, məişəti, bədii dili və s. tamamilə milli-mənəvi mədəniyyətimiz, varlığımızın əksidir. Ədibin bütöv yaradıcılığını səciyyələndirən xəlqilik hər şeydən əvvəl yazıçının şifahi xalq ədəbiyyatımızın janrlarından öz əsərlərində yeri gəldikcə yaradıcı şəkildə istifadə etməsi, əsərlərin strukturu, təsvir, təhkiyəsində folklor detalları və dilindən bəhrələnməsidir.” [11, s.155]

Bildiyimiz kimi kral Artur dövrü xanım və kişi yazarlar tərəfindən qələm alınmış ən məşhur mövzulardan biridir. Adətən bu dövr haqqında yazılan kitablar deyiləndə ilk ağıla gələn Qarfild Monmutskinin və Tomas Melorinin kitablarıdır. Xüsusilə qeyd etmək yerinə düşərdi ki, Meri Styuart da Qarfild Monmutskinin və Tomas Melorinin kitablarından həm ruhlanmış, həm də bəhrələnmişdir. Ədib müsahibələrinin birində Artur pentaloqiyanın yazılma səbəblərindən danışanda deyir: “<...> Qarfild Monmutskinin “Britaniyanın krallarının tarixi” adlı kitabı başlanğıc səbəbi oldu.” [12] Eyni zamanda, Meri Styuart dövrü qələmə alarkən mənbələrədən istifadə haqqın-

da danışarkən qeyd edir ki, “<...> Arturun həyat yoldaşı Qvenivera kimi əsas ənənəvi məqamlara sadıq qalmaqdan başqa tarixi hadisələrin çox hissəsini özüm yaratmışam. Demək olar ki, Merlin haqqında olan bütün hadisələri özüm düşünmüşəm. Meloridə onun haqqında çox az məlumat var <...>” [12]

Meri Styuartın pentaloqiyasında fərqli yanaşmalardan biri də qadın obrazına olan münasibətdir. Yazıçının qadın surətlərini fərdi analiz edərkən hər qadının müsbət, mənfi və ya şeytani surət olmasından asılı olmayaraq gücünü, inadını, istədiyini əldə etməkdən ötrü heç bir sərhəd tanımamasını, yeri gəldikdə zəriflikləri və zəifliklərindən gücü kimi istifadə etməsinin şahidi oluruq. Meri Styuart V-VI əsrlərdə qəbul olunmuş qadın anlayışına olan münasibəti yıxaraq onlara biçilən standart formadan çıxıb şəxsi və fərdi formalarını yaradan və yaratdıran qadın surətləri ilə qarşılaşdırır. Harold Jeremi Herman “Meri Styuartın Merlin trilogiyasındakı qadınlar” məqaləsində qadın surətlərini çox dərindən işləmişdir. O, deyir: “Qadınlar həyatdan sadəcə evlilikdən və uşaqlardan daha çox şey tələb edir və ətrafdakı kişiləri idarə edirlər çünki onlar əksər kişilərdən güclü, ağıllı və iddialıdırlar. Məhz bu qadın anlayışı Styuartın triloqiyasını özünün də mənbə olaraq istifadə etdiyi ilkin Arturian əsərlərindən fərqləndirir.” [13, s.101]

Dövrün standart yaşam şərtlərinə uyğun gəlməyən inadkar və mübariz ruhlu qadınlar bəzi hallarda isə mövcud vəziyyəti qəbul edən itaətkar qadın obrazlarının canlandırması da yazıçıların qadına olan münasibətinin aydın təzahürüdür. Ədiblərin tarixi əsərlərində müsbət qadın qəhrəmanları ilə yanaşı mənfi, eyni zamanda, düşdüyü və ya düşəcəyi ruhi və ya sosial vəziyyətdən xilas olma istəklərinin onlara etdirdiyi xəbis hərəkətlərin də şahidi edir. Yaranan problemlərin özlərinə uyğun həllərini axtaran qadın surətləri də yazıçıların tarixi əsərlərində müxtlif cür həllərini tapır.

Əzizə Cəfərzadənin seçdiyi qadın surətləri də təsadüfi deyil. Sadəcə, onun əsərlərinin qalereyasına baxdığımız zaman biz “Natəvan haqqında hekayələr”də öz xeyirxahlığı ilə sevilən və seçilən, sarayının “Dürrü yekta”sı (“Tək inci”), elin isə “Xan qızı” olan Xurşidbanu Natəvanı, “Vətənə qayıt” romanında Şəbnəm xanım adlı cəsur, mətanətli, xalqın azadlığı yolunda mübarizə aparmağa hər an hazır, əli qılınclı qadın obrazının şahidi oluruq. “Bəla” povestində isə Məhdi-Ülya Şahbanu Xeyrənisə Bəyim əli qılınclı, cəsarətinə sual olunmayan, amma niyyətinin və qisas hissini təkcə fərdi insanların həyatına gətirdiyi bədbəxtlik deyil, eyni zamanda, xalqın birləşməsinə maneə yaradan qadın obrazı nəzərə çarpır. “Bakı-1501” romanında Bixanımından Sultanım xanıma çevrilən ürəkli, cəngavər qadının qalanı qorumağı və strateji həmlələri, bununla yanaşı, şəfqət və mərhəmət hissələrini itir-

məməsi, eyni adlı romanda nəslinin qılıncdan keçirilməsinin şahidi olan, əsir düşən qəbilənin son nümayəndəsi Aytəkinin qısa hissi ilə yaşaması və bunun uğrunda keçdiyi uzun və məşəqqətli yol və digər qadın surətləri də məharətlə təqdim olunur.

“Bələ” povestində dominantlıq edən qadın surəti Məhdi-Ülya Səfəvilər dövlətinin şahı Məhəmməd Xudabəndənin həyat yoldaşdır. Povestdə dekorasiya xarakterli əri yerinə hakimiyyəti Məhdi-Ülya ələ almış və farsyönlü siyasətini sürdürməkdədir. Bununla bağlı yazıçı Məhdi-Ülyanın vəziri və qaynının fikrini belə səsləndirilir: “Elə bil heç özü (Məhdi-Ülya) türkəsilli deyil. Allah səni biz farslara bir göylər hədiyyəsi göndərib.” [14, s.84,85] Onu da qeyd edək ki, Əzizə Cəfərzadə farslaşmanın cücərməsini Şah İsmayıl Xətəinin oğlu Sam Mirzənin adı ilə də bağlayır. Ədib yazır: “Dövlət farslaşdı. Əslində, Şah İsmayılın oğlu Sam Mirzə belə fars dilində yazdığı “Tövheyi-Sami” adlı təzkirəsinə atası Şah İsmayıl Xətəinin bircə türkcə şeirini də salmamışdı.” [14, s.124]

1136-cı ildə Atabəy Şəmsəddin Eldəniz tərəfindən əsas qoyulan Atabəylər (Eldənizlər) dövləti 89 il ərzində mövcud olmuş, 55 il ərzində yüksəlmiş və sonra mütəmadi zəifləmişdir. “Tədqiqatçılar Azərbaycan Atabəylər dövlətinin və onu idarə edən sülalənin tarixini təşəkkül (1136-1160), çiçəklənmə (1161-1191), və tənəzzül (1191-1225) dövrünə bölürlər.” [15, s.258-259] Atabəylər dövlətini daha da quvvətləndirən Məhəmməd Cahən Pəhləvanın qızı “Cəlaliyyə” haqqında olan povestdə məhz Atabəylərin zəifləməyə başladığı dövr işıqlandırılır. Bu güclü qadın hökmdar həmçinin xeyirxahlığı və cəsarəti ilə də seçilir. Bizə əsərdə onun gücünü, böyüklüyünü göstərməyə şərait yaradan Aydoğmuş surətidir ki, vaxtiylə qul olub daha sonra öz mövqeyini möhkəmləndirməyi bacarmışdır. Əfsus ki, əldə etdikləri ilə kifayətlənmək istəməyən Aydoğmuş zamanla Cəlaliyyəyə və hakimiyyətə olan iştahasını artırmışdır. Məhz Aydoğmuşun aldanışı, xəyanəti nəticəsində Cəlaliyyənin bircə oğlu və vəliəhdi Cəlal oğurlanır. Naxçıvanı ələ almaq istəyən Hilat hakimi Hacib Əli oğlunun müqabilində Naxçıvanın tabeçiliyinə keçməsinə istəyir. Cəlaliyyə torpağına, xalqına olan borcunu öz analıq hisslərindən yüksəkdə tutur və oğlunun itkisindən doğan yangısını içində boğur.

XIX əsrin istedadlı, qorxmaz, xeyriyyəçi hökmdarı kimi tarixdə qalan ‘köməksiz’, ‘kimsəsiz’, ‘xəstə’ mənalı ‘Natəvan’ təxəllüsü ilə yazan Xurşidbanu hər cəhətdən yazıçıların marağına səbəb olmuşdur. Real tarixi şəxsiyyətdən bəhrələnən Məmməd Rahim “Natəvan” poemasını, İlyas Əfəndiyev “Natəvan” pyesini qələmə almışdır. Əzizə Cəfərzadə Xurşidbanu haqqında təkcə “Natəvan haqqında hekayələr” kitabında deyil, həm də “Aləmdə səsim

var mənim” romanında da bəhs etmişdir. Romanda Qasım bəy Zakirin nəvəsi Qarabağ şairi Abdullah bəy Asinin Natəvan haqqında yazdığı həcvdə “Beytüs-Səfa” şeir məclisinin üzvləri tərəfindən çox hiddətlə qarşılınmasını canlandırılır. Patriarxal dövr hesab edə biləcəyimiz XIX əsrdə ziyalı, imkanlı, düşüncələrində dövrü qabaqlayan qadın olmaq və istədiklərini həyata keçirə bilmə bacarığı bir çox insanlar tərəfindən xoş qarşılınmırdı. Romanda həm həcvi yazan, həm də onu yayanlara qarşı münasibət sərt idi. “Bu həcv “Beytüs-Səfa” üzvlərinin hörmət etdiyi bir şair, öz həmvətənlərinə olmanın yaxşılıqlar edən bir qadın haqqında yazılmışdı. Hamı onun xeyriyyə işlərinə bələd idi. Onun uzaq yerdən doğma şəhərinə su çəkənməsi, fəqərəyə ehsanlar etməsi, Bakıdan Bibi-Heybətə yol saldırması xəbəri dolaşırdı, incə, qəlb ovlayan qəzəlləri dillər əzbəri olmuşdu. Odur ki, belə bir insana yazılan həcv şairləri qəlbədən yaralamış, elə bil hamısını birlikdə təhqir etmişdi.” [16, s.175]

Meri Styuartın pentaloqiyasında da əsas qadın surətlərindən biri İqreyndir. Əzizə Cəfərzadnin qəhrəmanından fərqli olaraq İqreyndin hisslərini öhdəliklərindən daha üstün tutması ilə fərqlənir. Kişilər silahla istədiklərinə sahib olduqları halda qadınlar da ağılı, hiyləsi və cazibəsindən silah kimi istifadə edirdilər. Pentalogiyada qurban halında olan qadın tapmaq demək olar ki, mümkün deyil. Romanlarda öz vəziyyətindən və tutduğu mövqedən maksimum səviyyədə istifadə etməyi bacaran qadın surətləri öz əksini tapır. Harold Jeremi Herman məqaləsində deyir: “Merlin və Uter tərəfindən aldadılan, heçnədən şübhələnməyən, zəif olan Qarfil və Melorinin qələmə aldığı İqreyndən fərqli olaraq Meri Styuartın İqreyndi qürurlu, iradəli, siyasi baxımdan zəkali, ağıllı bir qadındır.” [13, s.103]

Meri Styuartın pentalogiyasında, eyni zamanda, mənfi surətlər olan Morqauza və Morqana da təsvir olunmuşdur. Bu qadınlar xəyanəti, günahı rahatlıqla, bir göz qırpımında həyata keçirməyi bilən xəbis insanlar kimi təqdim olunur. Eyni zamanda, Qveniveranın sevdiyi adama olan hissləri və həyat yoldaşı Artura olan mənəvi borcu da təsvir olunur. Merlinin anası Niniyanın həm oğlunu, həm də sevdiyi adamı qorumaqdan ötrü yaratdığı mif nəticəsində oğlu Merlindən özünü uzaqlaşdırması, ona olan soyuq münasibətinin də şahidi oluruq. Meri Styuart Merlinin qadın anlayışı haqqında dilindən işlətdiyi ifadələr də çox böyük marağa səbəb olur. “Qadınlar məni daim təəccübləndirirlər. Mənim kimi qeyri-adi gücə sahib olanlar belə onların düşüncələrini oxumağa qadir deyil. Kübar (hersoqinya) və ya satılan qadın olmasından asılı olmayaraq aldatmaqdan ötrü onların xüsusi təlimlərə ehtiyacları yoxdur. Eyni vəziyyəti daim qorxu içində yaşayan qullara və

canlarını xilas etməkdən ötrü instiktiv şəkil dəyişən heyvanlara da aid etmək olar.” [17, s.350]

Əzizə Cəfərzadə yeri gələndə sadə, ehtiyac zamanı quvvətli cəngavər, daim vətəninə sadıq və etibarlı hökmdar, bircə qızının yağı əlinə düşməməsi üçün yanar evə onunla girən ana və bir çox müsbət cəhətləri özündə ehtiva edən Azərbaycan qadınlarının təbiətən olan həm zehni, həm də ruhi gücünü insanlara göstərmişdir. Meri Styuart isə pentaloqiya baş qəhrəmanı Merlinə sirr qalan və heyranlıq qarışıq qorxu hissi yaradan qadınlardan bəhs etmişdir. Əsərdəki qadınlar öz mənlərini əsas götürən, ehtiraslı, quvvətli, hər vəziyyətdən çıxış yolunu tez tapan iti ağıllı, yeri gəldikdə, “təhlükəli” obrazlardır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Anne Commire. Something about the author. Volume 12, Gale Research, Detroit, Mich. 1977, p.276
2. Əzizə Cəfərzadə “Yurd yeri” verlişi <https://www.youtube.com/watch?v=-kDY7oGbCoXc>
3. Pilot olmaq istəyən yazıçı – Əzizə xanım Cəfərzadə <https://buta.ws/news/42983>
4. Off The Page - Mary Stewart https://www.youtube.com/watch?time_continue=5&v=CBm_kyaPh4I&feature=emb_logo
5. Asifə Telmanqızı. Əzizə Cəfərzadənin bədii dünyası (monografiya) Bakı: “Azərnəşr”, 2002, 122 səh.
6. Jeffrey W.Hunter, Timothy J.White, Contemporary Literary Criticism, Vol. 117 “The Gale Group”, 1999, p.508
7. Patti Perret, Terri Windling. The Faces of Fantasy, New York:TOR, 1996, p. 237
8. Золотцев Ст. ...От лица чародея//Лит. обозрение. М., 1985, № 8, с.66-68.
9. Анисимов. А.Б. Философия истории и жанровый синтетизм артуровской пенталогии Мэри Стюарт: (дисс. ... к филол. наук) Якутск, 2007, 219 с.
10. Əzizə Cəfərzadə. Aləmdə səsim var mənim. Bakı, Şərq-Qərb, 2006, 429 səh.
11. Folklor və yazılı ədəbiyyat, II kitab. Bakı: Elm və təhsil, 2017, 224 səh.
12. <https://d.lib.rochester.edu/camelot/text/interview-with-mary-stewart>
13. Harold J. Herman. The Women in Mary Stewart’s Merlin Trilogy. Arthurian Interpretations. Vol.15, No.2, (Spring 1984), pp. 101-114
14. Əzizə Cəfərzadə. Bəla. Bakı: XAN nəşriyyatı, 2016, 128 səh.
15. İ.B.Məmmədov, R.Ə.Rzayev, R.Ş.Quliyev. Azərbaycanda dövlətşilik ənənələrinin bərpası və yeni müstəqil feodal dövlətlərinin yaranması (IX-XII əsrlər) mövzusunda mühazirənin aparılmasına dair metodik tövsiyyələr //Tarix və onun problemləri, №1, 2010, 255-260 səh.
16. Əzizə Cəfərzadə. Aləmdə səsim var mənim. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 429 səh.
17. Mary Stewart. The Crystal Cave. Fawcett Crest. New York, 1989, p:384

Vusala Nəbiyeva

Summary

**Women images in Azerbaijani and English historical prose of the XX century
(Based on the works of Aziza Jafarzadeh and Mary Stewart)**

This article is a comparative typological analysis of female images in Azerbaijani and English historical prose of the 20th century, based on the works of Aziza Jafarzade and Mary Stewart. The views of writers on female images are distinguished by originality and greatness. Writers, using their artistic imagination, highlight the images of women who do not fit into this historical environment, their human qualities, as well as their attitude to events around them, finding a way out of difficult situations. The created images of Aziza Jafarzade are individual and reflect the natural, mental, physical and spiritual strength of Azerbaijani women, who, if necessary, could appear as knights, strong towards the hardships and have many positive features. In "Arthur's Pentagon" by Mary Stewart, female characters, although not the main ones, are strong and decisive women who confidently declare their existence. It should be noted that writers have created an entire era, a whole new world in which women play far from a secondary role.

Вюсаля Набиева

Резюме

**Женские образы в азербайджанской и английской исторической прозе
XX века (на примере творчества Азизы Джафарзаде и Мэри Стюарт)**

Данная статья представляет собой сравнительно-типологический анализ женских образов в азербайджанской и английской исторической прозе XX века – на материале творчества Азизы Джафарзаде и Мэри Стюарт. Взгляды писателей на женские образы отличаются оригинальностью и величием. Писатели, используя свое художественное воображение, выделяют образы женщин, которые не вписываются в данную историческую среду, их человеческие качества, а также их отношение к событиям вокруг них, находя путь из сложных ситуаций. Созданные образы Азизы Джафарзаде индивидуальны и отражают природную, умственную, физическую и духовную силу азербайджанских женщин, которые в случае необходимости становятся простыми рыцарями, сильными в трудные времена и имеют много положительных черт. В «Пентагоне Артура» Мэри Стюарт женские персонажи хоть и не главные, но это сильные и решительные женщины, уверенно заявляющие о своем существовании. Можно даже сказать, что писатели создали целую эпоху, целый новый мир, в котором женщины играют далеко не второстепенную роль.

Rəyçi: fil.f.d. Faiq Şahbazlı

Redaksiyaya daxil olub: 10.06.2020

METODİKA

УДК 37.

Наиля Агаева
АУЯ

К ВОПРОСУ ОБУЧЕНИЯ ЛЕКСИКЕ КАК СИСТЕМЕ

Ключевые слова: экстралингвистический фактор, системные отношения, лексико-семантические группы, парадигматические объединения слов, дифференциальная сема.

Açar sözlər: ekstralingvistik faktor, sistemli münasibətlər, leksik-semantik qruplar, sözlərin paradiqmatik birləşməsi, differensial sem.

Key words: extralinguistic factor, systemic relations, lexico-semantic groups, paradigmatic word combinations, differential seme.

Изучение системности в языке является одной из основных задач и целей лингвистического исследования. Лингвисты с давних времен исследовали фонетические, фонологические и грамматические системы (морфологические и синтаксические), лексические же системы начали исследовать сравнительно недавно.

Системность в лексике представляет собой очень сложное явление, так как лексика довольно трудно поддается упорядочению, поскольку сложным является уже само слово как её основная единица. Лексику мы должны характеризовать как разнородную открытую систему, состоящую из разного рода единиц и практически почти бесконечного их числа, включая все слова и их значения. Это особая организация, единицы которой связаны и взаимообусловлены особым образом в содержательном плане языка и подчинены экстралингвистическим факторам. О характере лексики в связи с экстралингвистическими факторами Д.Шмелёв пишет: «... Непосредственное действие на лексику внеязыковой действительности обуславливает то, что она должна представлять собой открытую незамкнутую систему» [1].

Открытой системой лексика является потому, что лексическая система живого языка постоянно пополняется, обогащается.

Обогащение языка – это появление новых слов, новых значений слов, новых выражений и устойчивых сочетаний, которые отражают изменения в составе и свойствах предметов и явлений объективного мира, в общественной деятельности человека и работе человеческого сознания или являются результатом внутриязыковых процессов [2].

Все приведенные факты ставят перед методистами задачу решения многих специальных вопросов методики обучения лексике. И. Слесарева выдвигает требование: «При обучении лексике надо исходить из двух основных моментов:

а) из определенной теоретической основы обучения лексике, включающей отношение к главным понятиям современной лексической семантики (к ним принадлежат понятие лексического значения, системных отношений между словами в языке);

б) из ориентированного отношения к лексике как объекту лингвистического описания и обучения» [3].

Считая лексику системой и учитывая её сложность, при её изучении совокупность лексического материала надо разделить на отдельные группы как составные части этой системы, а это, с другой стороны, значит, что отдельные слова, как единицы лексики, следует по каким-то признакам объединять.

В современной лексической семантике выделяются как части общей системы семантические поля, лексико-семантические группы и тематические группы.

Семантическое поле объединяет слова разных частей речи, которые находятся в лексико-семантических связях. Основанием для отнесения данной совокупности средств к полю служит наличие общего семантического признака, который, в силу того, что он обнаруживается у явлений разного уровня, может иметь как грамматическую, так и лексическую природу.

Лексико-семантические группы представляют парадигматические объединения слов, которые принадлежат к одной части речи и обладают общим сопоставительным значением (хотя и одной общей семой). Лексико-семантические группы занимают положение между синонимическим рядом слов и семантическим полем.

Тематические группы образуют классы слов, которые объединены одной темой, общей ситуацией, например, «наш город, магазин, транспорт» и т.п.).

П. Денисов перечисляет 10 групп слов, которые обеспечивают системность лексики [4].

Изучение лексики по лексико-семантическим группам, при условии рассмотрения разных видов связей и отношений между лексическими единицами в общей системе лексико-семантических связей, мы считаем наиболее целесообразной методикой при обучении иностранному языку.

Нами предлагается пример компонентного анализа лексико-семантических групп глагольных лексем, являющихся реализацией системы «усваивать какие-либо знания, навыки» в русском языке. Эту лексико-семантическую группу образуют лексемы **учиться, обучаться, заниматься, изучать, исследовать, рассматривать, обладать, усваивать**.

Лексико-семантическая группа глаголов с общей семой «учиться» включает приведенные выше лексемы, которые отличаются друг от друга дифференциальными или дополнительными семами, что проявляется, главным образом, в разной сочетаемости.

Лексема **учиться чему**: плаванию, хорошим манерам; **учиться как**: хорошо, плохо; **учиться на чём**: на опыте, на ошибках.

Лексема **учиться** содержит и семему «получать образование, специальность где-либо»: Мы с ними вместе учились в университете. Дополнительной семемой здесь является «получать образование» и «место получения образования».

Видовые пары образуют глаголы с первым значением **научиться, выучиться, обучиться**.

Синонимичной лексеме **учиться** является лексема **обучаться** в обоих значениях, но не во всех сочетаниях: обучаться играть на скрипке, обучаться ремеслу, обучаться в университете.

Реализацией семемы «усваивать в процессе обучения» является лексема **заниматься чем**: историей, литературой, музыкой.

Дополнительную семему здесь образует «процесс обучения».

Второе значение с управлением **с кем-либо** содержит дифференциальную сему **обучать кого**: студентов, аспирантов, **преподавать кому**: школьникам, магистрантам.

Следующая лексема анализируемой лексико-семантической группы – **изучать** содержит семему «усваивать в процессе обучения» и выступает в сочетаниях: **изучать что**: русский язык, ремесло.

Эта лексема является также реализацией семемы «научно исследовать»: изучать эпоху средневековья, произношение, и семы «внимательно наблюдая, ознакомиться: изучать обстановку, изучать человека. Дополнительными семемами здесь являются «научно» и «исследовать». Синонимичной лексеме **усваивать** в первом приведенном значении является лексема **овладевать**: прочно **усваивать что-либо, овладевать чем-то**. Усваивать законы физики, уроки музыки, овладевать теорией перевода, английским языком.

Лексема **овладевать** частично совпадает с лексемой **усваивать**: усваивать – в процессе изучения чего-либо приобрести какие-либо знания: Языки он усваивает быстро. Дополнительной семумой здесь является «прочно усвоить».

Синонимической лексеме **изучать** во 2-ом и 3-тнем значениях является лексема **исследовать** – подвергать научному анализу, рассмотрению: изучать местность, вакцину.

Эта лексема содержит также семему «осматривать» для выяснения, изучения чего-либо: осматривать больного.

С первым приведенным значением связана лексема **рассмотреть** – вникнуть во что-либо, разобраться, обсудить рассмотреть вопросы, жалобы.

При обучении иностранному языку должны изучаться не только системные, но и функциональные отношения. А.Колесникова считает принципиально важным то обстоятельство, что для современной методики характерен «не изолированно фрагментный, а системно-структурный и системно-функциональный подходы к описанию лексического материала в учебных целях» [5].

Понимание системы как единства своеобразно организованных единиц языка предполагает не только анализ семантики значений этих единиц и их взаимосвязей, но требует и их синтеза, чтобы обнаружить структуру языка в целом. По мнению А. Уфимцевой, «определяется ли смысловая структура отдельного слова или особенности лексико-семантической системы в целом, в обоих случаях путь лежит через лексико-семантические группы» [6].

Методически организованное изучение каждой новой лексико-семантической группы, основанное на системно-структурном и системно-функциональном подходах к описанию лексики, способствует созданию у обучающихся лексических микросистем, в которые целенаправленно включаются новые слова.

Использованная литература

1. Шмелёв Д.Н. Проблемы семантического анализа лексики. М.: Наука, 2000.
2. Новое в лингвистике. Словарные материалы. // Под ред. Н.З. Котеловой// М.: Русский язык, 1998.
3. Слесарева И.П. Проблемы описания и преподавания русской лексики. М.: Русский язык, 2003.
4. Денисов П.Е. Лексика русского языка и принципы её описания. М.: Русский язык, 2008.
5. Колесникова Д.Ф. Проблемы обучения русской лексике. М.: Русский язык, 1999.
6. Уфимцева А.А. Опыт изучения лексики как системы. М.: Изд-во АН СССР, 1998.

Nailə Ağayeva

Xülasə

Leksikanın sistem şəklində öyrədilməsinə dair

Hazırkı məqalədə leksikadakı sistemlilik bir mürəkkəb hadisə kimi nəzərə çarpdırılır.

Mötəbər mənbələrə əsaslanaraq leksikanın tədrisi metodikasına dair məsələlərinin həlli ilə bağlı müxtəlif nöqteyi-nəzərlər təqdim olunur. Məqalədə feili tərkibli leksemlərin leksik-semantik qruplarının komponentlər müstəvisində analizinə dair nümunələr verilmişdir.

NailaAgayeva

Summary

On the problem of teaching lexics as a system

The article deals with the problem of teaching lexics as a system. Teaching lexics in a system is considered as a complex phenomenon. Basing on the authorized sources different views on the solution of many special problems have been introduced in the article.

In the article many examples are introduced on the componential analyses of lexico-semantic groups of verbal lexemes.

Rəyçi: fil.e.d.F.Baxşiyeva

Redaksiyaya daxil olub: 06.05.2020

UOT37.

Nushabe Hasanova
AUL
nusabe1988@mail.ru

IKEA EFFECT IN TEACHING FOREIGN LANGUAGES

Key words: *IKEA effect, marketing, effort English as a foreign language.*

Açar sözlər: *IKEA təsiri, marketing, səy, ingilis dili xarici dil kimi.*

Ключевые слова: *Эффект IKEA, маркетинг, усердие, английский язык как иностранный.*

Nowadays, with the escalating demand we experience versatile marketing and business strategies to cater for the need of non-stop globe around us to be in lockstep with time. We witness changed tendency in marketing about customized and personalized products and services. Businessmen and manufacturers challenge marketing world daily with the new state-of-art products. To date, customer-oriented products open new opportunities for manufacturers and producers. More and more customized products take their places on shelves which tailor the needs of individuals separately. Many firms and manufactures shifted their strategies and vision of their customers from "recipients of value" to "co-creators of value." One of the major parts of this transition was the involvement of buyers in product designing, testing and marketing.

The IKEA effect firstly made its appearance in business world. The IKEA effect is the phenomenon in which people opt for doing and creating something and as a result they feel more engaged and enjoy the process which leads to a long- term involvement and affection. This concept was originated and took its name from Swedish manufacturer and furniture retailer IKEA, whose marketing strategy is based on selling many furniture products that require self-assembly on the part of buyers. In business world, IKEA effect involves customers own engagement. Company only provides furniture parts and the rest things concerning with installation leaves to customers. And customers with basic tools can build entire furniture for their homes. Customers feel special bond between them and their own created furniture.

This effect was officially named after studies conducted in 2011 by Michael I.Morton of Harvard Business School, Daniel Mochon of Yale and

Dan Ariely of Duke. According to their studies the effort and labor put on something result in bigger liking for the fruits of one's labor. (Norton, Mochon, Ariely, 2011) Norton, Mochon and Ariely resonated with the study named "effort justification" by Leon Festinger (1957). Leon Festinger argued that there is a direct connection between the effort put on some result and the value people place on it. They put forward chiasmic question during their exploration referring to the concept. What if it isn't love that leads to labor, but labor leads to love? Experiments conducted by Norton and his colleagues showcased the fact that self-creation (self-assembly) influences the appraisal and evaluation of a product by its consumers.

We talked about IKEA effect, its appliance and rationale in marketing and business world. However, we can experience this effect around us across all human activities where effort exertion is required. "The IKEA effect represents more than just an interesting scientific finding. Such effect can become relevant in any social context where individuals are expected to be productive or to exert effort. The effect is likely to apply equally to the *classroom*, factory, office, or home and to young children, older students, adolescents, or adults alike." [1, p.312] But how can we incorporate IKEA effect known in business and production world into teaching foreign languages?

Consumer's needs as language learner's needs have seen considerable changes since both their interests outgrown from traditional way of buying and learning as well. One size for all is no longer relevant in today's world not only within education domain but also within marketing and advertising spheres where customizable products gained more popularity. The IKEA effect is a psychological phenomenon. Human behavior and emotions are closely related with their actions. That's why, psychology plays significant role in education and marketing since human factor is the constituent part of them. Second language acquisition is also closely intertwined with learners' psychology. Bearing in mind the popularity and sales rate of IKEA products it is undeniable that there is some psychological attention-grabber in this process. IKEA effect is observed not only for the furniture or service of this company. We daily witness the creation of new brands in food, beauty and self-care industry and even in computer games programs where users can create own world virtually like best-selling game Minecraft. We cannot overlook the apparent influence of such self-created products on consumers. Here human factor plays an immense role in this process. We shouldn't forget that our students are also driven by basic human inclinations. They

also want to create something. So we can find and even make various hybrid approaches addressing these problems together.

As we mentioned earlier, idea of the IKEA effect is that when people put more effort on doing something, they value it proportionally to the exerted effort. L2 learners have more struggles in producing something instead of passively receiving it. However, even nowadays majority of EFL classrooms and textbooks are abundant with ready-made examples, phrases which are forced to memorize. L2 learners with a lack of active participation in building or constructing something in target language just move to the state of mimicry. As a result, their personal involvement reduces to zero which result in reducing interest and engagement. It is notable to say that one of the main problems of foreign language teaching is student engagement and active participation. Engagement lies at the core of any classroom practices. According to Yates and Hatte engagement is one of the categories in student time in classrooms. 1. Allocated; 2. Instructional; 3. Engagement; 4. Academic learning time [1, p.40]. IKEA effect may increase the rate of involved students as well as the quality of learning process.

We discussed the rationale behind IKEA effect. So to our consideration, EFL teachers can implement the idea of this effect in EFL environment. By doing that we can significantly increase students' involvement with learning process. IKEA effect can contribute to learners since by exerting effort on constructing sentences from the scratch will value it more rather than examples on the pages of textbooks. However, it is known fact that creating something is time-consuming and a slow process. In most cases, immediate results are not seen. Educators should be patient with this process and encourage students to indulge into their own world. Aforementioned ideas were more into theoretical perspective of influence of IKEA. What it can do? Now, let's move on to more practical approaches. How can we do it?

In any foreign language environment there are certain stages to follow in every EFL classroom. These steps begin with rudimentary stages and progress to more advanced structures. In any EFL context, phonetics is always followed by word order and sentence structure of a language in question. Creating sentences in a foreign language leads to communication of any sort even poor communication. For understanding and mastering second language, plainly for communicative purpose in target language students need to form sentences. In this context, IKEA effect comes to play. To put it bluntly, asking student to form sentences with given words and grammar structure is the first step in consolidation of every lesson as well as

overall in learning foreign language process. When students apply IKEA effect on sentence level with the varying focus on vocabulary or grammar structure learners are encouraged to put effort to construct their own sentences rather than passively using ready-made sentences. They are not copying or memorizing ready-made sentences. “English language teaching has always been accused of three important problems: a lack of bringing real life to the classroom; the gap between EFL and main educational ideas; and a lack of interesting subject matter” [4, p.56]. This type of practice facilitates the internalization of learned vocabulary as well as new grammar. The second step in sentence structuring making it more relevant to real life situations. They are fully aware that their sentences are relevant in terms of real-life situations and they can and will use these sentences in everyday life. Students are inspired to create sentence from their own past experiences or future ideas to which they can relate. “Learning requires time, effort, and motivation—unless the learning is strongly meaningful, relevant and timely, it is subject to rapid and substantial forgetting. Distributed practice is more effective than massed practice or cramming” [1, p.114] By doing mentioned steps students will have opportunity to internalize learned material and since they merge new material with prior experience it will be the part of their lives. When L2 learners put more of self, they process and internalize in it deeper level. They don't need to learn words or memorize sentences which with higher probability will never use. It creates opportunity for students to consolidate and use learned words in various sentence structures. Basically, when learners construct their own sentences and ideas in English for them it is more memorable and they value this type of experience more. They actively participate at learning process. It gives not only valuable experience in foreign language but also the idea of creating something in foreign language automatically boosts self-confidence of learners. And it is of common knowledge that self-confidence is a key in being comfortable with foreign languages. In teaching foreign language practice, EFL teachers should always advise students to think of examples from their real world and life experiences since it will be more memorable. Foreign language acquisition implies hands-on experiences where person is responding to actual problems. Mastering a foreign language is the self-creation of your own world in target language; learners combine learned materials with existing reality to express the point – views, ideas on something. They reflect subjective reality through foreign language with the words and structures in learned languages. Whenever you associate new things with

what is already in your head you think of this experience as a very meaningful thing. By creating their own examples not copying given ones and avoiding a state of mimicry, learners make more mistakes and wastes more effort and energy on it. “By assessing effort, rather than only communicative fluency, students were encouraged to continue trying to work their way across the troublesome threshold of communicating, while exploiting the positive learning and motivation gains of effort justification or the IKEA effect” [2, p.40]. It is undeniably more challenging to create something from scratch than copying and as a result students will exert more effort on creating personalized sentences. In EFL contexts there are two notions learning language and doing language. Transition to doing language rather than learning language can be regarded as a vital necessity for effective language learning in EFL contexts. (Luke Carson, 2017)

We can also witness benefits of IKEA effect with vocabulary consolidation. Since one of the problems in mastering foreign language is the abundance of words. For example, in English language one word in 5 different sentences can have different meanings. When students look up a word they see a lot of meanings and again the best way to master the meaning of words is the given example sentences. Students understand word more effectively when they try to grasp the context of this word. That’s why, learning English language with bigger chunks is more recommended way of increasing vocabulary rather that learning isolated words taken from sentence. “Trying to communicate without the same ‘body of words’ as one possesses in the L1 requires new communication strategies – expressing ideas clearly with a smaller vocabulary requires significant effort” [2, p.39]. Similar patterns of IKEA effect are observed in terms of consolidating and mastering new words. In any foreign language learners encounter with a myriad of new words and without practice and using them in sentences one cannot remember them. For vocabulary boost, again go for recommendation is using and internalizing new learned words. Using and internalizing are possible only with using them within context which means in a sentence. At least, with IKEA effect when students put effort and use them in their sentences they will remember active vocabulary and then will build upon it. “The effect is linked directly into the person’s memory of the effort involved” [1, p 312]

Besides, basic concepts of IKEA effect we even see many parallelisms with the installation of IKEA products and forming sentences. It can sound awkward that the process of installation of home furniture and learning

foreign languages have lots of things in common. Analogically, buyers bring home parts of their furniture and with the materials they have with trial and error methods they construct own furniture and place them according to the reality of their own. It can be of poor quality but the owner will love it more than other ready furniture for whenever he sees this furniture he will remember his efforts on it. As in language, learners construct varied sentences based on their prior experience. Students place a high value on these sentences because they recall the effort and experience which comes with it. While customers install the given parts which correspond to their needs and taste, similarly learners of foreign languages construct their own sentences with the given words to fit their needs which are to convey some meanings and ideas in learned language.

In modern world, EFL teachers must acknowledge that student engagement and active participation in learning process should be fostered in more contemporary manner. Educators and teachers are at crossroads of passive learning (what to teach?) and active learning (how to teach?) and only transmitting content knowledge is not enough. In this article, we identified wide- ranging usages of IKEA effect and demonstrated its applicability within EFL classrooms. “The effect refers to this situation: whenever someone takes an active role in the production of a positive outcome, then he or she is disposed toward valuing that outcome more positively...” [1, p.306] We discussed the introduction of IKEA effect to various spheres of learning process. It has been noted that the implementation of IKEA effect in EFL classrooms will facilitate necessary skills for communication in target language which is a necessity in our ever-changing educational environment. It will contribute to learners’ sentence constructing ability and thinking in the language in question, focusing on intrinsic affection and enjoyment of producing process rather than receiving process. Proven results in marketing world indicate that modern people are more inclined to produce and actively participate in something instead of passively receiving or consuming something and our students are one of them. It is no longer secret that every student as a unique individual has own perception of the surrounding world and their constructed sentences and subjective realities vary based on this world. Diversity of these unique journeys to the world of learned language should be positively reinforced.

Literature

1. John Hattie and Gregory Yates, *Visible Learning and the Science of How we Learn* 2014, New York

2. Luke Carson, Second Language Use as a Threshold Concept: Reconceptualising Language Learning Journeys, *International Journal of Education ISSN 1948-5476 2017, Vol. 9, No. 2
3. Norton, Michael I. and Mochon, Daniel and Ariely, Dan, The 'IKEA Effect': When Labor Leads to Love (March 4, 2011). Harvard Business School Marketing Unit Working Paper No. 11-091. Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=1777100> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.1777100>
4. Mustafa Zülküf Altan, "EFL classrooms and global issues", "In my opinion", Jan 26, 2020, Volume 20, Issue 1, www.modernenglishteacher.com
5. Vedentam, Shankar (2013). "Why You Love That Ikea Table, Even If It's Crooked". NPR.org. Contains an interview with Daniel Mochon. <https://www.npr.org/2013/02/06/171177695/why-you-love-that-ikea-table-even-if-its-crooked>

Nüşabə Həsənova

Xülasə

XARİCİ DİLLƏRİN TƏDRİSİNDƏ "İKEA EFFEKTI"

Məqalədə xarici dillərin tədrisində "İKEA təsirindən" danışılır, marketinqdə və təhsildə "İKEA təsirinin" xüsusiyyətləri açıqlanır. Eyni zamanda, məqalədə xarici dilləri öyrənən tələbələrin qarşılaşdıqları çətinliklər və "İKEA təsirinin" xarici dil auditoriyalarında tətbiqindən danışılır.

Нушабе Гасанова

Резюме

"ЭФФЕКТ ИКЕА" В ОБУЧЕНИИ ИНОСТРАННЫМ ЯЗЫКАМ

Данная статья посвящена роли «Эффекте ИКЕА» в обучении иностранным языкам, раскрываются особенности этого метода, перечисляются его преимущества, применяемые в сфере маркетинга и образования. В статье также указываются трудности, с которыми сталкивается лица, изучающие иностранные языки, а также подчеркивается значимость применения данного эффекта в аудиториях иностранного языка.

Rəyçi: fil.f.d.V.Əliyeva

Redaksiyaya daxil olub: 07.07.2020

ELMI DİSPUT

УДК 82 – 09.

Профессор Ульфат Бадалбейли
БГУ
(1939- 2020)

Ульфат Исмаил гызы Бадалбейли родилась 27 декабря 1939 года в городе Баку. Филологическое образование получила в 1957-1962 годах и всю свою жизнь посвятила литературоведению. Начала свою деятельность на кафедре мировой литературы Бакинского Государственного Университета с должности лаборанта и достигла степени доктора филологических наук, профессора. Автор книг «Шекспир в Азербайджане», «Очерки современной английской литературы», «Английское Возрождение и Восток». Второе издание книги «Английское Возрождение и Восток», дополненное автором было приурочено к 100-летию БГУ и 80-летию кафедры Мировой литературы. Автор 5-ти методических программ и пособий, более 40-ка научных статей, была научным руководителем аспирантов, диссертантов кафедры, оппонировала докторские и кандидатские диссертации не только в Азербайджане, но и за рубежом. Заслуженный педагог Азербайджана, принимала активное участие на республиканских и международных научных конференциях, была членом Ученого Совета института литературы им. Низами Национальной Академии Наук Азербайджана и Филологического факультета БГУ, членом Ученого совета по защите Азербайджанского университета языков. Анализ творческого наследия Ульфат ханум Бадалбейли создает фундамент для дальнейших исследований в науке и литературоведении.

МОТИВ «МОСТА» В ТВОРЧЕСТВЕ ИВО АНДРИЧА

«Повествователь и его творение не служат ничему, если тем или иным способом не служат человеку и человечеству».

Иво Андрич

Ключевые слова: балканская литература, роман, мотив, мост, Травник, Вышеград, Нобелевский лауреат, Иво Андрич, мировая живопись, переводы, азербайджанское литературоведение.

Açar sözlər: *Balkan ədəbiyyatı, roman, motiv, körpü, Travnik, Vişegrad, Nobel laureatı, İvo Andriç, dünya rəssamlığı, tərcümələr, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı.*

Key words: *Balkan literature, novel, motiv, bridge, Travnik, Visegrad, Nobel laureate, Ivo Andrić, world painting, translations, Azeri literary studies.*

Творческий путь замечательного художника – реалиста, мастера психологической прозы, своеобразного мыслителя, успешного дипломата, лауреата Нобелевской премии (1961) Иво Андрича, охватывает более 60 лет. Андрич относится к тем писателям XX века, на судьбу и творчество которых наложили жестокий отпечаток обе мировые войны.

Обширное литературное наследие Иво Андрича, включающее поэзию, прозу, эссеистику представляет удивительно органический сплав проблем, тем, образов, порожденных действительностью одного из самых интересных и своеобразных краев Боснии. Остро ощущая свою привязанность к земле, на которой он родился и вырос - Травнику, Вышеграду, Сараево, он, еще будучи начинающим писателем, чувствовал, какие живительные силы дает литературе ее национальная первооснова, любовь к своей Земле, духовному «наследию» предков.

Несмотря на долгое отсутствие – годы учебы, дипломатическая служба во многих странах Европы, поездки – все, созданное им связано с Боснией. На исторической судьбе своей родины автор «Моста на Дрине» исследовал общечеловеческие проблемы, выходя далеко за пределы национальной действительности. Во всех своих произведениях писатель искал смысл существования человека, смысл «великой и переменчивой и вечно одинаковой драмы человеческого существования» под властью суровой действительности, а также писал о вечном стремлении людей понять, какой должна быть эта действительность и какими должны быть сами люди.

Историк по образованию, Андрич считал, что в решении художественных задач, стоящих перед писателями, следует обращаться к первоэлементам истории – легендам, сказаниями преданиям своего народа, высоко ставил «сказку народа о себе», и был уверен, что только изучив этот пласт культуры можно узнать и прошлое, и настоящее, и будущее.

В эссе «Разговор с Гойей» (1935) Иво Андрич писал, что «... надо слушать легенды – следы вековых коллективных усилий и с их помощью отгадывать, насколько возможно, смысл нашей судьбы. В сказках – подлинная история человечества, в них можно если не постигнуть в полной мере, то почувствовать ее смысл».

В борьбе добра и зла, исконно существующей и никогда не исчезающей в мире, надеждой на лучшее всегда оставались искусство и красота. Вечные, непреходящие ценности Андрич видел в искусстве, будь то искусство зодчества или повествования, живопись или музыка. Жизнь без красоты искусства и без красоты вообще не представляет ценности. Он занимал множество литературных и общественных постов, участвовал во многих политических событиях государственного и европейского масштаба, основал Союз писателей Югославии и был его председателем, депутатом Скупщины Боснии и Герцеговины и Союзной Скупщины, был действительным членом Сербской Академии наук и искусств. Вместе с другими крупнейшими деятелями европейской культуры он стоял у истоков Всемирного движения сторонников мира, был делегатом конгрессов во Вроцлаве (1948) и Париже (1949).

Среди множества наград писателя «Орден почетного легиона» (1933), немецкий орден за заслуги на дипломатической службе «Немецкий орел» (1937), в 1961 году за роман «Мост на Дрине» Иво Андрич был удостоен Нобелевской премии с формулировкой «За повествовательное искусство прозревающее пространство и время, служащее свободе».

В 2012 году Правительством Сербии и мэрией города Вышеграда была учреждена Премия имени Иво Андрича, которая вручается писателям, пишущим на славянских языках в день получения Андричем Нобелевской премии. В том же, 2012 году в Боснии и Герцеговине произошла закладка города Андричградана территории Вышеграда. Открытие города состоялось в 2014 году.

В послевоенной прозе Андрича явственно ощущается метафорическое преобразование исторической действительности: народно-сказочные и метафорические мотивы, символы, стихотворное слово. Именно глубокое поэтическое чутье стало основой возникновения такого метафорического образа прозы – образа моста.

В знаменитом романе «Мост на Дрине», принесшим автору мировую известность, показана почти полутысячелетняя история подне-

вольной Боснии, закончившейся известным выстрелом 1914 года в Сараево и началом первой мировой войны.

Мотив моста обладал для Андрича особой привлекательностью. Символ моста и история создания мостов уходит корнями в незапамятные времена. Мосты стали возводить уже в микенскую эпоху. Мост – очень положительный символ: это – созидание, налаживание связей, символ будущего, дорога к новой жизни, символ движения.

В мифопоэтической традиции и эзотерике мост выступает прежде всего как образ связи между разными точками сакрального пространства. В этом смысле мост изофункционален пути, точнее, наиболее сложной его части. Мост мыслится, обычно, как некая импровизация еще неизвестного, не гарантированного пути. Изображение моста и его символика часто используется в мировой живописи [1].

Символика моста и лестницы, как связанных между собой понятий, олицетворяет сообщение между небом и землей, между верхним и нижними мирами.

В древнеиранской традиции существовало предание о Мосте Разделения, по которому должны пройти души умерших, чтобы попасть в рай. Для грешников он становился тонким, как лезвие бритвы, а для праведников расширялся. Мост может быть также и радужным, как например мост Биврест (скандинавская мифология) ведущий в Асгард, стражем которого был бог Хеймдаль [2].

Древние римляне называли верховного жреца понтифик, что буквально в переводе означает «строитель мостов», т.е человек, соединяющий два отдельных мира. С середины V века титул «верховного понтифика» стал носить папа римский. Согласно Святому Бернару его призвание заключалось в том, чтобы служить мостом между Богом и человеком. Символика моста связана неразрывно с радугой. Два берега реки, соединенные мостом, олицетворяют два мира: жизни и смерти.

Так как строительство моста несло на себе глубокий символический смысл, то при его возведении приносились жертвы. В Древнем Риме перед началом строительства моста весталки бросали в воду камышовые куклы.

В сознании средневекового европейца строительство арочных мостов казалось невероятно сложным делом, и возведение их зачастую приписывали дьяволу. Согласно бытующим в то время легендам, люди обращались за помощью к нечистому, обещая в качестве уплаты душу первого, кто пройдет по мосту. Иногда удавалось одурачить дьявола:

так жители Франкфурта пустили по новомумосту петуха. Мост стал символом, как силы дьявола, так и победы над ним человека.

Изображение моста и его символика часто используются в произведениях мировой живописи [3].

Мотив моста имел для Андрича особую привлекательность. В рассказе «Мост на Жепе» (1925), ставшей наброском к большому полотну «Мост на Дрине», автор прославил красоту создания человеческого разума и человеческих рук.

«Самая прихотливая фантазия не могла представить себе, что в этом диком и разоренном захолустье появится такое чудесное сооружение. Казалось, берега реки бросили друг другу навстречу вспененные струи воды и, соединив их в арку, на единый миг застыли над пропастью, паря в воздухе. В просвете вдали синела Дрина, а глубоко внизу бешено пенилась укрощенная Жепа [4].

В эссе «Мосты» (1933) он выразил свое убеждение, что мосты «важнее, чем дома, священнее, чем храмы, ибо они общие».

Частые поездки по многим странам и наблюдение мостов во Франции, Испании, Италии, Турции стали для писателя выражением извечного стремления человека преодолеть «раздел, противоречия и разлуку». Мимо моста нельзя пройти без внимания, говорится в эссе, «ибо он указывает место, где человек наткнулся на препятствие и не остановился перед ним, но преодолел его и перебросил через него мост».

Знаковый в глубоких раздумьях писателя о феномене моста, мост в романе «Мост на Дрине» становится метафорой времени, олицетворением самой истории, символом человеческого единения. Это была счастливо найденная формула смысла исторического существования человека, о котором так много размышлял писатель.

Мост воздвиг великий визирь Мехмед-паша, чье родное село Соколовичи находится неподалеку от моста за одной из окрестных гор. Поставил же его Раде Строитель, легендарный и воистину безымянный зодчий. Автор рассказывает интересную легенду о том, «что русалка, хозяйка реки, воспротивилась строительству моста, как испокон веков противятся неведомые силы всякому строительству, - ночью рушила воздвигнутое днем.

Так продолжалось до тех пор, пока Раде Строителю не был голос из воды и дал ему совет - сыскать двух новорожденных близнецов, брата и сестру, Стою и Остою, и замуровать их в средние опорные

быки. Стражники отыскали в одном глухом селении близнецов, грудных младенцев и, силой отобрав их у несчастной матери, привезли на стройку. Младенцы были замурованы, но Раде Строитель по преданию внявстенаниям безумной матери, оставил отверстия в опорных столбах, через которые мать могла кормить детей грудью. Как память о давно минувшем, несколько сотен лет из этих отверстий струиться материнское молоко. Соскабливая эти молочные потеки с опорных столбов люди продают полученный порошок как целебное средство не имеющим молока женщинам[5, с.9].

Сюжет романа отличается большой силой концентрации, показывающей и общенародные события, и отдельные судьбы, так или иначе, связанные с мостом. Мост – центр не только сюжетный, но и смысловой, поэтически возвышенный центр романа.

«Ворота венчают мост, а мост, в свою очередь, венчает город ворота сии поистине сердце моста, а мост сердце города, город же, увиденный раз, поистине останется в сердце у каждого».

Много ли на свете визирей и богачей, которые в радости и в печали, и в сладостном безделье и в праздности могли бы прийти в такое место? ... в бесконечных бдениях на мосту следует искать причину склонности многих горожан к мечтам и раздумьям, как и главную загадку меланхолической беспечности, отличающей жителей Вышеграда [5,с.14-15].

Образ моста на Дрине, воссоединяющего два берега, две культуры, две цивилизации, две ветви одного народа, стал своеобразным фокусом, символом всего дальнейшего творчества Иво Андрича.

В сознании черноволосого мальчика безмолвно сидящего в одной из переметных корзин, которых вместе с другими сербскими детьми увозили янычары насильно из Боснии, для службы в Османскую армию, возникло видение моста. Видение было вызвано мрачной безысходностью поросшего уныло-серыми ракетами скалистого берега, безобразностью паромщика и оплетенной паутиной мельницы в которой пришлось заночевать в ожидании очереди переправки через мутную Дрину, оглашаемую карканьем ворон.

Мутная Дрина, подобно черной черте разделила край, где он родился и чужую землю, где он получил другое имя, принял другую веру, стал могущественным визирем, но боль разлуки с родной землей не утихала в его груди никогда. Избавлением от нее представлялся ему мост над рекой, который соединит ее берега и навсегда свяжет его ро-

дину с краем, где прошла его жизнь. Так мост, построенный велением могущественного визиря Мехмед-пашой Соколи становится поэтическим воплощением исторической трагедии Боснии, отразившейся в человеческих судьбах»[5, с.20.].

Вот почему повесть о рождении и судьбе моста есть в то же время повестью о судьбе города и многих поколений его обитателей, и наоборот, все устные предания о жизни города пронизывает линия каменного моста с его одиннадцатью арками и короной ворот посередине[5, с.16].

Политические и социальные события, происходящие в течение столетий, свидетелями которых становится мост на Дрине – победоносные турецкие походы, бунты непокорных, наводнения и эпидемии, национально освободительное восстание 1875-1878 годов, изгнание турок и новая австро-венгерская оккупация - это реальная история и мост полноправный участник движения этого процесса.

Нельзя не обратить внимания на концовки глав романа, указывающих на непоколебимость моста: «... ни долгие годы, ни столетия, ни жесточайшие столкновения людей не меняли моста. Все это проносилось над ним точно также, как быстрая река под его гладкими прекрасными арками.

«В череде перемен и стремительно отцветающих людских поколений он оставался неизменным, подобно реке, текущей под ним.. Его век, хотя мост сам по себе и был смертен, представлялся беспредельным, потому, что конец его не был виден» [5, с.17].

Именно, в «Мосте на Дрине» писатель укрепился в вере, что «жизнь необъяснимое чудо, что уходя и отцветая, она все же остается нерушима и стойка, «как на Дрине мост» [5, с.81].

В романе звучит еще одна, очень характерная для мировоззрения и творчества Андрича мысль о красоте, во все времена сопровождающая и необходимая людям.

В Советском Союзе Андрич впервые побывал в апреле-мае 1946 года в составе представительной делегации Югославской общности, приглашенной ВОКСОМ. Делегация посетила Москву, Ленинград, Сталинград, Киев, Тбилиси, и некоторые другие города. В ноябре 1946 года Андрич был избран заместителем председателя Общества культурной связи между Югославией и СССР и через несколько дней председателем Союза писателей Югославии. В сентябре 1947 года Андрич участвовал в праздновании восьмисотлетия Низами, был

снова в Москве, Ленинграде, Сталинграде, а также в Баку и Гяндже (тогда Гянджа была переименована в Кировабад). Свои впечатления он передал в очерках «На Невском проспекте», «Впечатления о Сталинграде», «Поездка в Грузию», «Поездка в Азербайджан».

Творчество Иво Андрича достаточно известно в азербайджанском литературоведении. В общем курсе истории мировой литературы на гуманитарных факультетах Бакинского Государственного Университета читаются лекции о творчестве Иво Андрича, Меши Селимовича и других балканских литераторов предыдущих периодов. Довольно часто осуществляются переводы балканских авторов. Так, писателем и литературоведом Алекпером Салахзаде был сделан перевод на азербайджанский язык романа Меши Селимовича «Дервиш и смерть» опубликованной в издательстве «Progres» в 2012 году и номинированный на премию им Аббаса Сиххата. Известный, и, справедливо было бы отметить, единственный азербайджанский славист и балканист, доктор филологических наук, заведующий кафедрой мировой литературы Бакинского Государственного Университета профессор Джалил Нагиев систематически занимается исследованием и переводами из сербохорватской литературы.

В его переводах в годовом сборнике переводов «Dünya» («Мир») в II выпуске за 1986 год, вышедшим в издательстве «Yazıçı» опубликован перевод с сербохорватского рассказа «Волчица». В 1990 году в издательстве «Гянджлик» опубликован перевод произведения «Размышления» Иво Андрича (стр.181-183); в 2016 году журнале «Dünya» (ədəbiyyət dərqisi) опубликованы три рассказа Иво Андрича, в том числе рассказ «Путь Али и Джерзелеза» (стр.223-240). В нынешнем, 2019 году им же осуществлен и издан перевод замечательного романа Иво Андрича «Мост на Дрине» издательством «Azərbaycan tərcümə Mərkəzi» (432 стр). Перевод профессора Джалила Нагиева отличается достоверностью и близость к тексту оригинала, глубокая художественность, проникновенность в материал и эпоха создания романа. В переводе удивительно сохранен дух, эстетика, изумительная отточенность в изображении характеров, ситуации, времени и реалии, мусульманский дух, природа, изображенные в оригинале. Перевод читается на одном дыхании.

«Андрич – правдивый свидетель, а его слова – прекрасное свидетельство духовной и нравственной истории нашей страны, нашего стремления к жизни без зла, наших поисков правильного пути. Связанные с живой жизнью своего времени и своего народа, романы и расска-

зы Андрича сверкают «вечной юностью совершенного замысла и величественных, благих творений человеческих рук, не ведающих старости и перемен, и не подверженных судьбе преходящих явлений этого мира». Ибо, произведения Андрича – такое же благое и прекрасное творение, как «на Дрине Мост»[6, с.12].

Использованная литература

1. Джеймс Холл. Словарь сюжетов и символов в искусстве. Перевод с английского. «Крон-пресс», М.1999.
2. Энциклопедия символов. Под ред., О.В.Перзашкевича. изд-во ЭКСМО. М.2007.
3. Джеймс Холл. Словарь сюжетов и символов в искусстве. Перевод с английского. «Крон-пресс», М.1999.
4. Иво Андрич. Повести и рассказы. Мосты на Жепе. Серия «Мастера современной прозы». Изд., М., Радуга. 1983. с.50.
5. Иво Андрич. Мост на Дрине. Изд-во «Правда». М.1985, с.9.
6. Меша Селимович. Иво Андрич (1892-1978). Предисловие к книге Иво Андрич. Повести и рассказы. Серия мастера Современной прозы. Изд-во «Радуга», М.1983, с.12.

Ülfət Bədəlbəyli

Xülasə

İVO ANDRIÇ ƏSƏRLƏRİNDƏ “KÖRPÜ” MOTİVLƏRİ

Bu məqalədə heyrətamiz bir sənətkar - realist və psixoloji nəsr ustası, mütəfəkkir və uğurlu diplomat, Nobel Mükafatı laureatı (1961) İvo Andriçin əsərləri araşdırılır. İvo Andriçin zəngin ədəbi irsi, şeir, nəsr və oçerkləri Bosniyanın ən maraqlı və özünəməxsus vilayətlərindən birinin problemlərini və yaşantılarını özündə gözəl və orqanik şəkildə əks etdirir .

“Drina üzərindəki körpü” nin müəllifi, milli reallıqdan kənara çıxan universal insan problemlərini araşdırır. Yazıçı bütün əsərlərində bəşəriyyətin mövcudluğunun mənasını axtarır. O, reallığın necə olacağını və insanların özlərinin necə olmalı olduğunu anlamaq üçün insanların əbədi araşdırmalarından yazırdı.

İvo Andriçin əsərləri Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında geniş vüsət almışdı. Bakı Dövlət Universitetinin humanitar fakültələrində İvo Andriç, Meşa Selimoviç və digər Balkan yazıçılarının əsərləri haqqında mühazirələr oxunur.

Ulfat Badalbeyli

Summary
“BRIDGE” MOTIV IN IVO ANDRIĆ’S CREATIVE WORK

This article studies the works of an amazing artist - realist and psychological prose master, thinker and successful diplomate, laureate of Nobel Prize (1961) Ivo Andrić. A rich literary heritage of Ivo Andrić including poetry, prose, essay represents wonderful organic alloy of problems, issues and visions of one of the most interesting and peculiar provinces of Bosnia.

Author of “The Bridge on the Drina” studied universal human problems, moving beyond the national reality. Writer has searching for the meaning of existence of humankind in all of his compositions. He was writing about the eternal quest of humans in order to understand how the reality is supposed to be and how the people themselves are supposed to be.

The works of Ivo Andrić are well-known in Azeri literary studies. Lectures on the works of Ivo Andrić, Meša Selimović and other Balcan writers are given at the humanities departments of the Baku State University.

Çapa imzalanıb: 15.08.2020.
Format: 70x100 1/16. Qarnitur: Times.
Həcmi: 7,25 ç.v. Tiraj: 300.

Redaksiyanın ünvanı:
Az1014, Bakı şəhəri, R.Behbudov küçəsi, 134. Azərbaycan Dillər Universiteti,
Elm şöbəsi, 302-ci otaq. Tel: +99412 441 22 78 (+257), +99450 486 97 09
Email: adu.dilveedebiyyat@mail.ru

Hörmətli müəlliflər!

Azərbaycan Dillər Universitetinin elmi dövri nəşri olan “Dil və ədəbiyyat” jurnalı Sizi dilşünaslıq, ədəbiyyatşünaslıq, pedaqogika elm sahələri üzrə məqalələr dərc etməyə dəvət edir. Jurnalın ildə 4 nömrəsi nəşr olunur. Məqalələr üç (3) dildə - Azərbaycan, rus və ingilis dillərində qəbul edilir. “Dil və ədəbiyyat” jurnalı yalnız elmi yeniliyi, originallığı ilə seçilən məqalələr dərc edir. Jurnalın “Elmi disput” bölməsində isə filologiya elmləri sahəsindəki əlamətdar hadisələrə dair maraqlı yazılara yer verilir.

Məqaləyə dair tələblər

1. Məqalənin həcmi 6 səhifədən az olmamalıdır.
2. Məqalələrdə müəllif(lər)in adı, soyadı, işlədiyi müəssisə və onun ünvanı, müəllifin elektron poçt ünvanı göstərilməlidir.
3. Məqalələr çap şəklində, elektron daşıyıcıda və e-mail vasitəsilə Microsoft Word formatında (sətirlərarası interval – 1,5, şrift ölçüsü – 14, Times New Roman, kənarlar: sağdan 2 sm, soldan 3 sm, aşağı və yuxarıdan 2 sm) təqdim edilməlidir.
4. Açar sözlər (3-5 söz) üç dildə başlıqdan sonra kursivlə verilir.
5. Məqalələrdə istinad və mənbələrin göstərilməsi vacibdir. İstinad və mənbələr aşağıdakı qaydada göstərilir:
  - a) İstinad olunmuş ədəbiyyatın nömrəsi və səhifəsi mətnin daxilində göstərilir (*Məsələn:* [1] və ya [1, s.119].)
  - b) Eyni mənbəyə təkrar istinad olunarsa, həmin mənbə istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısındakı nömrə ilə göstərilir.
  - c) İstinad olunan mənbə nəşr olunduğu dildə göstərilir. Son 5-10 ildə çap olunmuş əsərlərə üstünlük verilməsi tövsiyə olunur.
6. Məqalənin sonunda verilən ədəbiyyatın siyahısı əlifba ardıcılığı ilə, yaxud mənbəyə mətndə müraciət ardıcılığına görə tərtib olunmalıdır.
Ədəbiyyat siyahısı aşağıdakı kimi verilməlidir:
Kitablar: müəllif, nəşrin adı, nəşr olunduğu yer, nəşr olunduğu il.
Məsələn: Abbasov E.Ə. Mətnin linqvistik təhlili. Bakı: Elm və təhsil, 2017.
Jurnal və ya məcmuələr: müəllif, məqalənin adı, çap olunduğu nəşrin adı, nəşrin №-si, çap olunma tarixi, çap olunduğu səhifələr.
Məsələn: İsmayılı Q.H. İngilis dilində suppletivlik // Filologiya məsələləri. 2016, №1, s.47-56.
Stampe D. Cardinal Number Systems // Papers from the 12th Regional Meeting. Chicago linguistic society, 1976, p. 594-609.
7. Məqalənin sonunda onun yazıldığı dildən başqa iki dildə (Azərbaycan, rus və ya ingilis dillərində) xülasələr verilməlidir. Xülasələr identik və məqalənin məzmununa uyğun olmalı, məqalənin adı tam göstərilməlidir.
8. Hər bir məqalə redaksiya heyətinin rəyinə əsasən dərc olunur.
9. Məqalələrlə birgə onun aid olduğu sahə üzrə elmi dərəcəsi olan mütəxəssisin rəyi və müvafiq kafedra iclasının protokolundan çıxarış təqdim olunmalıdır (yalnız Azərbaycandan olan müəlliflər üçün).

Dear Authors!

The journal of Azerbaijan University of Languages “**Language and Literature**” invites you to publish your research papers in the field of linguistics and literature study as well as pedagogics. The journal of **Language and Literature** also promotes the exchange of knowledge regarding language education among researchers and is published 4 times a year. Research papers for publication are accepted in three languages: Azerbaijani, Russian and English. The journal does not accept papers previously published or being under consideration in other journals.

Publication requirements

1. Paper length has to be at least 6 pages long.
2. The author's name and surname, workplace and its address, the author's e-mail address must be written under the title of the paper.
3. The papers are accepted in a printed form, in electronic carrier or through e-mail and should be typeset using Microsoft Word format in 1.5 interval, in 14-point, Times New Roman, 2 cm from the right side, 3 cm from the left side, 2 cm from the top and bottom.
4. The key words (3-5 words) must be given in italics in three languages after the title.
5. It is important to give references and sources in the papers. References and sources must be given in the following way:
  - a) The number and page of the reference should be written in the paper itself (*f.ex.*: [1] or [1, p.119])
  - b) Repeated reference to the same source must be given under the same number of that source in the list of References.
  - c) References must be given in the original language. It is advisable to use the references of the latest 5-10 years.
6. All bibliographical references given at the end of the paper must be numbered according to the use order or to the order marked in the text.

The list of literature must be written in the following way:

Books: author, title, publication place and year
For example: Abbasov E.A. Linguistic analysis of the text. Baku: Science and Education, 2017

Journals or collections: author, title of the paper, title of the publication, issue number, date of publication, pages.
For example: Ismaili G.G. Suppletivism in the English language. // Philological issues, 2016, № 1, p.p 47-56.

Stampe D. Cardinal Number Systems // Papers from the 12th Regional Meeting. Chicago linguistic society, 1976, p.p 594-609.
7. At the end of the paper, except the original language of paper, the abstract must be written in two languages. The abstracts must be identical and appropriate to the content of the paper. The title of the paper must be written fully.
8. Each paper is published according to the review of the Editorial Staff
9. Review of Doctor of Sciences on a certain scientific field and extract from the Protocol of the department meeting are required for the paper to be printed (only for the local authors).

Уважаемые авторы!

Редакция издательства “Язык и литература” приглашает Вас принять участие в публикации статей и результатов научных исследований в области языковедения, лингвистического и педагогического. В сборник принимаются статьи на азербайджанском, английском и русском языках. Ежегодно выходят четыре (4) номера журнала. Только научные статьи, выделяющиеся своей оригинальностью публикуются в журнале “Язык и литература”. Редакционная коллегия журнала состоит из ведущих докторов наук, профессоров как АУЯ и ведущих ученых из научных центров Азербайджанской Республики, а также иностранных специалистов, что позволяет обеспечить квалифицированную экспертизу работ по широкому профилю специальностей.

Требования к публикациям

1. Объем статьи должен быть не менее шести (6) страниц.
2. Должны быть указаны имя, фамилия автора (авторов), место и адрес работы, адрес электронной почты.
3. Статьи принимаются в напечатанном виде, на электронном носителе, а также посредством e-mail и должны быть представлены в формате MSWord (междустрочный интервал-1,5, размер шрифта-14, Times New Roman; поля - 2 см. справа, 3 см. слева, отступы сверху и снизу - по 2 см).
4. Ключевые слова должны быть приведены на трех (азербайджанский, русский и английский) языках (3-5 слов) после заглавия жирными буквами.
5. Необходимым условием является указание использованных источников. Названия источников даются в следующем порядке:
  - а) список использованной литературы, представленный в конце статьи, должен быть составлен в алфавитном порядке или в порядке обращения к источнику в тексте.
  - б) номер источника и страница указываются в самом тексте (Например: [1] или [1, с.119]).
  - в) В случае повторного обращения к источнику его номер приводится по списку использованной литературы.
6. Источники (литература) должны быть пронумерованы в алфавитном порядке или же в порядке их использования в тексте.

Книги: автор, название, место и год издания.
Например: Аббасов Э.А. Лингвистический анализ текста. Баку: Наука и образование, 2017.

Статьи, опубликованные в журналах или сборниках: автор, название статьи, название издания, номер издания, дата опубликования, страницы.
Например: Исмаиллы Г.Г. Супплетивизм в английском языке. // Вопросы филологии. 2016, №1, с.47-56.
Stampe D. Cardinal Number Systems // Papers from the 12th Regional Meeting. Chicagolinguisticsociety, 1976, p.594-609.
7. В конце статьи кроме языка её написания необходимо дать резюме на двух языках (азербайджанский, русский или английский). Резюме должны быть идентичны, соответствовать содержанию статьи и обязательно содержать её название.
8. Каждая статья печатается на основе отзыва редколлегии.
9. Вместе со статьёй необходимо представить отзыв специалиста, имеющего ученую степень в соответствующей области, а также выписку из протокола заседания кафедры (только для авторов из Азербайджана).